

EÖTVÖS JÓZSEF

NAPLÓJEGYZETEK

1870 augusztus [6]-tól kezdve 1870 november 30-ig.¹

Augusztus 6.

Ma 4 órakor érkeztem meg kifáradtan, mint már rég nem valék. Szokott lakásomat² rendben, a kávéház előtt több régi ismerőst találtam s első pillanatban úgy látszott, mintha csak tegnap mentem volna el, de rövid idő múlva észre volt vehető a roppant változás. Mindenki hírlapot vagy telegramot tart kezében és minden gondolat egy ponton központosul: – Éppen ma, velem csaknem egyszerre

---

¹Eötvös József e kézirata 1948 szeptember 20-án került a Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának kéziratárába. A kollégium egyik tanítványa adta azt a könyvtárnak szerény térítés ellenében. A főkönyvtárhoz írt levelében az adományozó elmondotta, hogy a kéziratot a második világháború felszabadító harcai során (1944/45) egy elhagyott és feldúlt kastély területén a megsemmisüléstől mentette meg. A vele való beszélgetés során kiderült, hogy a feldúlt kastély nagy valószínűség szerint a Földeák (Csongrád m.) községben levő Návay-féle kastéllyal azonos. Ismeretes, hogy Eötvös József Ilona nevű leányát Návay József vette feleségül. E naplóban is többször esik szó Földeákról és Eötvös ott lakó leányáról.

A napló 150 x 95 mm. nagyságú zsebkönyv s oldalainak száma: számozatlan címlap (verzőja üres) + 1–282 számozott oldal. A kézirat első számozott oldalán a naplójegyzetektől független néhány emlékeztető feljegyzés van (A felnőttek oktatására szavazott. . . A budget mikénti felhasználására nézve írni Tanárkynak – A kiseddóvó praeparandia iránt írni Ürményinek – A budai praeparandiára nézve írni Tanárkynak és ? – nek). A naplójegyzeteket Eötvös ceruzával írja kevés törléssel vagy javítással s az még ma is jól olvasható.

A kéziratot mai helyesírással közöljük, a ma már régiesnek ható kifejezéseket is megtartva. Néha problémát okozott a szövegnek mondatokra való tagolása, szétválasztása. Eötvös gyakran él bonyolult szerkesztésű összetett mondatokkal s az írás sodrában az írásjeleket elhagyja. Az írásjelek pótlásában a szöveg összefüggésére és az értelmére igyekeztünk hagyatkozni. A naplójegyzetek kezdetén a dátumot Eötvös németesen 6/8 írja, közlésünkben augusztus 6-ot írunk, ott pedig, ahol a keltezésben csak a napok naptári számát írja ki, azt minden esetben kiegészítjük a megfelelő hónap kiírásával.

Lukinich Imre írja Eötvös József Naplójegyzetek-Gondolatok. 1864–1868. Bp. 1941 c. kiadványa előszavában, hogy a szakemberek előtt ismeretes volt, hogy „Eötvösnek kora ifjúságától kezdve szokása volt kis zsebkönyvekbe írni munka vagy séta közben támadt gondolatait és ötleteit. . . Az eredeti zsebkönyvecskéket azonban kevesen látták. . . Ezekben személyekkel és tényekkel szemben erős kritika nyilvánul, bizonyára ez az oka annak, hogy családja nem foglalkozott az egyébként értékes feljegyzések közzétételének kérdésével.” – A mi zsebkönyvünk megerősíti a Lukinich által idézett vélekedést s azt is, amit azok tartalmával kapcsolatban mond. Az is valószínű, hogy Eötvös jó néhány ilyen könyvecskét teleírt.

A most közlésre kerülő naplójegyzeteket különösen két szempontból tartjuk jelentősnek:

Eötvös 1871. február 2-án halt meg, a halálát megelőző hónapkból kevés írása (csupán néhány levele) ismeretes. A most közlésre kerülő naplójegyzetekre joggal tekinthetünk úgy, mint a nagy író utolsó, összefüggő, nagyobb és lényeges írására.

E jegyzetek értékét növeli, hogy oly időben születtek, melyet kritikusként szoktunk mondani. Eötvös a napló első mondatait a francia–német háború kitérésének napján kezdi írni a különösen nagy

érkezett a worthi győzelem híre.³ A németek diadali örömmel hirdetik, a lengyelek szomorúan suttognak egymás között. Szegények annyira meg vannak győződve, hogy a franciák diadala hazájukat visszaállítaná, hogy az utolsó vereség előttük mint egy nemzeti csapán tűnik fel. – Reánk nézve bármely félnek teljes győzelme szerencsétlenség volna. Az egy mit óhajtanunk kell az, hogy a küzdelem nagy eredmények nélkül folyjon le és hogy semmi által magunkat neutralitásunkból ne ragadtassuk ki, ha ezt feltartjuk – s pedig a lehetőségig készülve a háborúra, – a békekötésnél nagy szerepünk lehet. Bár Bécsben lehetnék Andrássy⁴ oldalán.

Az apály és dagály e föld szívlükttetései.

érdeklődéssel figyelni és értékelni az eseményeket. Sőt Európa e tragikus eseménye e jegyzetek első részének központi, sok vonatkozásban motiváló eseménye. – Mivel a háború sorsa nagyon hamar, néhány hét alatt eldőli, az író a napló második felében e háború következményeivel, hatásával foglalkozik, de sok helyet szentel a népnevelés ügyének s a belbolitikát érintő kérdéseknek is.

² Karslsbad (Karlovy Vary) híres fürdőhely, hová a hatvanas évek vége felé gyakran ellátogat. Orvosai küldik ide pihenni, hol az Alte Wiese-n lakott, a fekete elefánthoz címzett házban (*Voinovich Géza*: B. Eötvös József. Bp. 1903. 286).

³ Mivel e napló első része a francia–német háború eseményeivel foglalkozik s mert azok az író számára gyakran ugródeszkául szolgálnak, hogy velük kapcsolatban elmondja véleményét népekről és országokról, az események várható alakulásáról, azoknak múltban gyökerező okairól stb., éppen ezért szükségesnek tartjuk, hogy e háború kirobbanásával kapcsolatban néhány tényt emlékezetünkbe idézzünk.

Amint ez lenni szokott, a háborúskodó felek egymásra igyekeznek hárítani a háború kitörésével kapcsolatos felelősségét. Az igazság azonban, hogy az sem a németek, sem a franciák nem tettek meg mindent, hogy elkerüljék a vérontást, sőt alapjában véve mindkét nép akkori vezetői számoltak egy elkerülhetetlen leszámolással, amire készültek is s korábbi diplomáciai mesterkedésüket e várható s elkerülhetetlennek hitt leszámolás motiválta.

1870. július 3-án közölte a Havas Távirati Iroda azt a hírt, hogy a spanyol kormány úgy döntött, hogy a trónt Hohenzollern Lipót porosz hercegnek ajánlja fel és hogy a küldöttség már el is utazott, hogy a herceget erről a döntésről tájékoztassa és neki a koronát felajánlja. Ugyanezen a napon Le Sourd, francia ügyvivő, megjelent a berlini külügyminisztériumban és annak a kínos érzésnek adott kifejezést, amit a fenti hír Párizsban előidézett. A minisztériumban az ügyvivő azt a választ kapta, hogy Berlinben nincs spanyol kérdés.

Az igazság az volt, hogy a spanyolok a porosz királlyal és a francia császárral rokonságban lévő katolikus fejedelmet kerestek a trón számára s ezt vélték megtalálni Lipót porosz herceg személyében. Vilmos porosz király, mint a család feje, tudott az előzetes tanácskozásról, de ezt ő mint családi eseményt s nem mint kormányára tartozó ügyet értelmezte. A franciák az európai egyensúly felborulását látták a terv megvalósulásában. A spanyolok szándékát így értelmezve tájékoztatja Gramont herceg, francia külügyminiszter a porosz követet és kéri, hogy ilyen értelemben tájékoztassa királyát arról a nyugtalanságról is, amelyet a fenti hír Párizsban és a franciákban keltett.

Gramont herceg július 5-én a képviselőházban (corps législatif) Cohery képviselő interpellációjára az ügyvel kapcsolatban azt a választ adja, hogy nem fogja tűrni, hogy Európa egyensúlya megbontassék és hogy V. Károly trónjára egy idegen, sőt ellenséges hatalom hercege kerüljön. A herceg kijelentését óriási lelkesedés fogadta. – A spanyol követ július 8-án Párizsban hiába nyilatkozott, hogy Prim generális a tárgyalásokat nem a porosz kormánnyal, hanem közvetlenül Lipót herceggel folytatja, az izgatást a sajtó nem hagyta abba s a felháborodás nem ült el.

Július 9-én gróf Benedetti Vincent francia berlini követ felkeresi az Emsben tartózkodó porosz királyt és a francia kormány ama követelését terjeszti elő, hogy a porosz király fejezze ki rosszallását Lipót herceg szándéka felett és parancsolja meg neki, hogy a spanyol trónt utátsa vissza. A porosz király e követeléseket elutasította s kijelentette, hogy mint a család feje nem hajlandó rokona személyes természetű ügyeibe beavatkozni, még kevésbé hajlandó neki parancsot adni. Alapjában véve ugyanezt válaszolta a francia kormány július 11-én megújított még nyomatékosabban előterjesztett követelésére is. – Az események kifejlésén már nem segített az sem, hogy július 12-én Lipót herceg édesapja, Hohenzollern-Sigmaringen bejelentette: fia a spanyol trónra való jelöltségétől visszalépett.

augusztus 7.

A hírek mindig komolyabbak lesznek, úgy látszik, a weissenburgi linea⁵ elvétele, mely a poroszoknak sikerült, csakugyan nagyobb csatát vont maga után, melynél Mak Mahon,⁶ ki előbbi állását visszafoglalni akarta, megveretett. Ha igaz – mit Sabatier⁷ mond, – hogy e háború egész déli Franciaországban nem népszerű s hogy a munkások és marimum ellene dolgoznak, akkor e vesztes csatának s a nyugtalanságnak, mely a távirda szerint Párizsban uralkodik, nagy következményei lehetnek. Általján véve egy van, mi által a harc egyenetlenné válik, s ez az, hogy a franciának nem szabad csak egyszer is erősen megveretni, míg ily esemény a németnek nem veszélyes, részint más nemzeti jelleménél fogva, mely mint a vas, melyet acéloznak, csapások alatt mindig keményebbé s rugékonyabbá válik, részint a politikai helyzetért, de főképp azért, mert e háborúnak megkezdése minden morális érzetet annyira sért, hogy – ha e nagy erkölcstelenséget egy nagy siker nem takarja el –, a világ még századok után borzadással fog emlékezni e tette, s a francia nemzet bosszút fog állni azokon, kik nyomora szegényének okozói valának.

aug. 8.

A hírek, melyek a harctérről érkeznek, Franciaország helyzetét mindég aggasztóbb színben tüntetik fel. – A porosz had előre nyomul. Franciaország több városában republikánus mozgalmak ütöttek ki. A kormány minden férfit, ki 40-ik évét nem haladta meg, fegyverre szólítja. Egy szóval mind azon jelenségek mutatkoznak, melyek csak akkor tűnnek fel, ha valamely állam végveszélyben látja magát. Reánk nézve az ügyek ily sebes lefolyása legalább azt eredményezi, hogy a vereségek által melyeket a híres francia hadsereg szenved, a folt, melyet utolsó porosz háborunk zászlóinkon hagyott, eltűnt. Engem az egészről csak az események gyorsasága lep meg, mert azt, hogy a francia nép hanyatlásnak indul, rég hittem, s az, hogy egy nép, mely erkölciség tekintetében annyira süllyedett, s csak anyagi élvezet után sóvárog, harcias erőnyeiben is süllyedni fog olyanok előtt, kik a történetet

---

A franciák az események ilyen egyszerű befejezésével most már nem elégedtek meg, azt követelték, hogy a „porosz király, mint a Hohenzollern ház feje hivatalosan is hagyja jóvá Lipót herceg lemondását és azon túlmenően garantálja, hogy a herceg nem támaszt többé hasonló igényt.” A porosz király válasza alapján véve elutasító volt és ezt Bismarck oly formában hozta nyilvánosságra, hogy a franciák a háborút elkerülhetetlennek látták, 1870. július 19-én a francia ügyvivő Berlinben átadta a hadüzenetet tartalmazó jegyzéket.

A meginduló francia-porosz háború első jelentősebb csatája Wörth nevű városkában és környékén zajlott le (augusztus 6.). A harcok hevességére jellemző, hogy a győztes németek 489 tisztet és 10,153 közkatonaát vesztek (ebből halott volt 106 tiszt és 1483 közkatona), a franciák közül fogságba került 200 tiszt és 9000 közkatona (Der deutsch-französische Krieg. 1870–71 I. Theil. I. Bd. 291 és a 12. Beilage. Berlin. 1874).

⁴Andrássy Gyula gróf (1823. március 8. – 1890. február 18.) miniszterelnök és honvédelmi miniszter (1867. febr. 17-től 1871. nov. 14-ig.) 1870 novemberében Beust utóda lett a Monarchia külügyminiszteri székében, állásáról 1879. október 8-án mondott le. – Eötvös naplójának egyik főszereplője s igen gyakran csak A. rövidítéssel említi vagy Gyula keresztnévvel utal rá.

⁵Weissenburg kisváros a Landau, Bitsch és Strassburg felé vezető utak csomópontjában s erős fallal volt körülvéve, bár 1867-től már nem volt erődtítmény. A város közelében folyik a nehezen járható Lauter folyó, sőt a várost 20–30 lábnyi széles árok veszi körül, mely néhol a hat láb mélységet is eléri, a város két oldalához „Weissenburger Linien” néven az előző háborúkból ismert magas földhányás csatlakozik (Der deutsch-französische Krieg. 1870–71. i. m. 177).

⁶Mac Mahon (Marie-Edme-Patrice de) duc de Magenta francia marsal (1808–1893), e háborúban az első hadtest parancsnoka s akire Strasbourg és környékének védelme volt bízva. A háború után a francia köztársaság második elnöke (1873–1879).

⁷E nevet azonosítani nem tudtuk.

ismerik, nem lehet kétséges. – Többször kifejeztem e meggyőződést barátaim előtt, még a múlt héten a harc megkezdése előtt, s állításom mosolyogva fogadtatott, mint az, mit 10 év előtt Németország közelgő egységéről és nagyságáról írtam, s pedig hány analóg esetet találunk. – A francia nép múltjának emlékei, a nagy frázisok hazaszeretetéről, s a nagy gloirról, melyre visszagondolva a nép a háború üzenetet öröm újjongással fogadta, elvakítottak mindenkit. – De vajon nem volt-e ez úgy Rómában is az impérium behozatala után? Nem környezé-e itt is a régi dicsőség emléke a légio sassait⁸, melyek az első imperátorok alatt még mindig győzhetetleneknek tartattak, s mi kellett, hogy mindez eltűnjön már egy pár vereségnél. Ki mondja, hogy a római nép egyszerre gyávává vált? Mily bátran halt meg annyi stoikus és epikureus a hóhér és saját keze alatt! – Csak a küzdelem a fáradságok elviselésére, a kitartásra vezetett el a bátorság, s pedig ez kell, hogy vitéz sereg legyen. – Mikor a régi patricius csak élvezet vagy miveltség után vágyódott, az új nobilitas csak pénzt keresett, a szuverén demokrácia csak kenyeret s mulatságot akart –, Rómának vége volt, s a pár század, mely alatt neve még a történetben fennmaradt, nem más egy hosszú haldoklásnál, mert egyben igazságos a sors, s ez az, hogy az uralom soha egy erkölceiben romlott nép birtokában nem maradhat. Nem régi dicsőség, nem is egyedül a műveltség, hanem csak morális tulajdonok által lehet azt feltartani, s ha Németország – mint én hiszem, a közelebbi időben arra van hivatva, hogy ezen uralmat ő gyakorolja, ezt annak fogja köszönni, mert századunkban nincs nemzet, mely moralitás tekintetében a nép nagy zömét tekintve a németnél magasabban áll.

Egy feltűnő van a jelen esetben, s ez azon egyetértés, mely az események iránti nézetekben a lengyelek és oroszok között létezik. Talán soha eddig nem volt pillanat, hol a két nemzet egyetértett, s egy vereség felett együtt szomorkodott. A lengyelek a franciák győzelmétől hazájuk helyreállítását várták. Az oroszok Poroszország győzelmé által balti tartományait látják veszélyezve. S ki tudja, a pillanatnyi egyetértés nem lesz-e állandóbb. – Mert ha valami van, mi ez egymást gyűlölő szláv fajt kiengesztelheti, az azon közös gyűlölet, melyet a németek ellen viseltek, s azon veszély, mely a szláv faj minden részeit ez oldalról fenyegeti.

Egy óriási küzdelem csírái fekszenek itt, mely kikerülhetetlen. Feladatunk gondoskodni, hogy a magyar e küzdelemnél, mely egyszersmint a szabadságé és civilizációé, a germánokkal fogjon kezét.

Oroszország állása veszélyes civilizációkra, csak egy nyugtat meg s ez éppen az, mitől mások félnek, – Oroszország haladása a civilizációban, melynek melegítő világa, úgy látszik, úgy fog hatni ez óriás birodalomra, mint a nap sugarai a jéghegyre, nem termékenyítve de feloszlatva.

[aug.] 9.

Egész nap érdekesebb távirat nem érkezvén, az emberek hazugságokkal vigasztalták magukat. Reggel valaki azon hírt terjesztette, hogy egy frankfurti bankár telegramot kapott, mely szerint Bazain⁹ a poroszokat teljesen legyőzte és ezek 7,000 halottat és 50 ágyút vesztettek, délután már 15,000 halotról és 300 ágyúról beszéltünk, este, mikor az első telegramok érkeztek, melyek csak az utolsó ütközet részleteit közölték, kisült, hogy Frankfurtról egy bankár és általián véve semmi frankfurti nincs itt. – Valóban pszichológiai rejtély azon gyönyör, melyet sokan a hazudásban találnak. A beszélgetés természetesen a háborúról s vele rokon tárgyakról folyik. – Laube¹⁰ nagy

⁸ „A légio hádjelke az ezüstbe foglalt rúdon ülő vagy álló szárnyait fölfelé, vagy szétterjesztő, karmai közt villámcsomót tartó ezüst sas (aquila) volt.” A hádjelkeknél taktikai jelentőségük volt, ezekkel s a kürtjelkeknél intézték a csatavezetést. (Wagner József: Római régiségek. 8. kiad. Bp. 1910. 103–104.)

⁹ Bazaine, François Achille (1811–1888) francia marsal, e háborúban a franciák harmadik hadseregének parancsnoka. Metz védelme volt rá bízva és mert azt feladata, 1873-ban hazaárulás vádjával halálra ítélték, de az ítéletet kegyelemből börtönbüntetésre változtatták.

¹⁰ Heinrich Laube (1806. szept. 18. – 1884. aug. 1), író. Fiatal éveit az „ifjú német mozgalom”-ban való részvétele határoz meg. Sokat ír. Jelentősebb műve: Das junge Europa. 1–4 köt. Mannheim. 1833–37. – Das neue Jahrhundert, 1–2 Bd. Fürst–Leipzig. 1832–33. Összegyűjtött írásai Bécsben jelennek meg (1875–1882) 16 kötetben, míg drámai művei Leipzigben 1880-tól 16 kötetben. – Bényei Miklós tanulmányában (Eötvös József olvasmányai. Bp. 1972) neve nem fordul elő.

filozófiai nyugalommal elmélkedett azoknak bornírozottságáról, kik azt hiszik, hogy idő jöhet, midőn a mostanihoz hasonló háborúk lehetetlenek lesznek, mert a haladás sokkal lassabb, mint gondoljuk s az emberek mindig hasonlók fognak maradni. – De vajon hatszáz esztendővel nem mondta volna-e ugyanezt valószínűleg valamely bölcs püspök vagy apát, ha barátjai közül valaki az ököljog megszüntetéséről szólt volna? És ha a dolgokat igazán vesszük, csakugyan oly lassú-e haladásunk? Vajon, ha a középkor épületeit a mostaniakkal összehasonlítjuk, főképp a magány lakokat, melyeken a 13-ik században még a városokban is üveglak vagy fűtési készlet nem volt, és összehasonlítjuk az embereket, nem találunk-e ezeknél még nagyobb különbségeket; és Darwin teóriája, ha ezt az anyagi természetre nézve nem fogadjuk is el, nincs-e igazolva éppen erkölcsi és szellemi tekintetben?

[Aug.] 10.

A csatatréről újabb hír nem érkezett, ellenben Párizsból a távirta jelenti, hogy miután a törvényhozás csak oly minisztériumnak ígéri támogatását, mely az országot megvédeni képes, Palikao¹ bizatot meg a kabinetalakítással. Egyszersmint tudósítunk, hogy a hadsereg vezetése Mac Mahontól elvettett, s Bazainnak adatott át. Mindez csak azt bizonyítja, hogy a szenvedett vereség fontosnak tartatik; egyébiránt az esetek ritkák, midőn valamely állam helyzete azáltal jobbá vált, hogy veszély pillanatában kormányát megváltoztató.

[Aug.] 11.

Párizsból komoly hírek érkeztek, Favre² a törvényhozásnál indítványt tett, hogy a császár a hadsereg vezetéséről mondjon le. Kératry³ éppen az abdikációt kívánta és nem tartozik a lehetetlenségek közé, hogy néhány nap múlva Napoleon⁴ császársága már a történeté lesz. Mi lesz ennek ítélete? Szigorú mindenestre, de meggyőződés szerént inkább a francia nép, mint ennek császára felett. Mert hogy ily aventurier⁵, kiben tulajdonkép semmi nem nagyszerű, mint ambíciója, és a

¹ Palikao, Cousin-Montauban, Károly Vilmos Maria Apollinaire gróf (1796. jún. 24. – 1878. jan. 8.), tábornok, a császár híve. Eugénia császárnő 1870. aug. 4-én az Olivier-minisztérium bukása után a császárhű és megbízható bonapartista kabinet, az ún. mameluk-minisztérium élére állította s ebben P. a hadügyi tárcát is elvállalta. A császárság bukása után külföldre menekül.

² Jules Favre (1809–1880) ügyvéd, politikus. Már 1830. júl. 29-én a királyság eltörlését és az alkotmányozó gyűlés összehívását követeli. Az 1848-as februári forradalom kitörése után államtitkár a belügyminisztériumban. Majd képviselő lesz. 1867-től az Akadémia tagja. 1870. júl. 15-én ama kisebbséggel szavazott, mely az Olivier által kért hitelt megtagadta. Aug. 9-én ő javasolja az öt képviselőből álló bizottság kinevezését s annak teljhatalommal való felruházását a német invázió visszaverésére. Javaslátát némelyek a forradalom kezdetének mondják. Javaslátára buktatták meg a képviselők III. Napóleont (szept. 4.). A köztársaság kormányában külügyminiszter lett. de Gambetta menekülése után a belügyminisztérium vezetését is átvette. Ő tárgyal Bismarck-kal (1871 jan.) a megadás feltételeiről, a frankfurti végleges békekötésnél is ott van (1871. máj. 10.), 1876-ban szenátorrá választják. Könyve: Gouvernement de la Défense Nationale Vol. 1–3, több kiadást ért meg.

³ Emile Kératry gróf (1832–1905) politikus és író. 1869-től szabadelvű ellenzéki programmal képviselő. A háború kitörése után támadta Lebeuf hadügyminisztert, a szeptember 4-i kormány Párizs prefektusává nevezi ki, de feladatát nem tudja megoldani, ezért okt. 12-én lemond. Nehéz, szertelen természet. Írt néhány politikai művet, de színdarabokat is.

⁴ III. Napóleon, francia császár (1808. április 20. – 1873. január 9.) Bonaparte Lajos holland király és Beauharnais Hortense fia. A reichstadi herceg halála után (1832. júl. 22.) a bonapartisták őt tekintik a család fejének s a francia trón jogos örökösének. Kalandos élet során jut el 1851. dec. 10-én a köztársasági elnöki székbe, 1852. nov. 21-én népszavazás útján örökös császárrá választják. Miklós cár fölötti győzelme hatalmát megszilárdítja, mely különösen a párizsi kongresszuson (1856) látványosan megmutatkozik. – Olaszországi politikája, de különösen a mexikói expedíció megnyirbálja népszerűségét. 1870. szept. 2-án a németek fogságába esik Sedannál, szept. 4-én a Bonaparte családot örökre megfosztják a tróntól. Angliában hal meg. Ir politikai és katonai témájú tanulmányokat.

⁵ Aventurier (francia szó) szélhámos, kalandor.

kíméletlenség, mellyel személyes céljainak mindent feláldozott, 20 évig ily szerepet játszhatott, az bizonyosan még többet bizonyít a nemzet, mint azon ember ellen, ki ezt tette. – Egy mindenesetre érdekes lesz s ez azon dűh, mellyel nemsokára éppen azok fognak a megbukott nagyság ellen fordulni, kik azt leginkább bámulták. Falk¹⁶ megkezdte már, a többiek követni fogják, mert hisz a gyávák és szolga lelkek semmit nem bocsánat meg nehezebben, mint azt, hogy félték s rossz helyen hízelegtek. – Én azon bámulatot, melyről sokan Napóleonnól, mint politikusról szóltak, soha sem foghattam meg. – Miután a befolyás, melyet Franciaország már századok oltá Európára gyakorol, s melyet sem a nemzet tulajdonai, sem száma nem indokol, főképp azon szétdaraboltságnak eredménye, mely az olasz és a sokkal nagyobb német nemzetet elbénítá és Franciaországot nemcsak minden megtámadások ellen biztosítá, hanem néki a kis szomszéd uralkodók rivalitásában eszközöket nyújtott, melyeket saját érdekében felhasználhatott: az kétségen kívül már azon politikát sem foghatta meg, melyet Napoleon Olaszországban követett. Mindenesetre ellentéte vala ez annak, mit Franciaország nagyobb uralkodói és államférfiai eddig tettek, s az mi Nizza és Savoya annekválása¹⁷ által később történt, éppúgy mint az, hogy Velence¹⁸ az osztrákok kezében hagyatott, s Róma megszállva tartatott, legfeljebb azt bizonyítja, hogy Napoleont az olasz háborúban nem a nemzetiség eszméje vezette, s azt eredményezé, hogy Olaszországot felmenté a háládatosság terhe alól. – De mit mondjunk a politikáról, melyet 66-ban Németországban követett? – Eltűri, hogy Ausztria Németországból kizárassék. Maga dolgozik, hogy a dualizmus, mely Németország életerét kettévágta, megszűnjék, s azon összeköttetés, mely a déli tartományokat Ausztriához csatolta, felbontassék, mintha azon pillanatban, melyben a kis államok magokra hagyatva maradnak, azok nem esnének szükségképp Poroszország befolyása alá, még azon esetben is, ha ezen befolyást, sőt Németország egységét, a Zollparlament¹⁹ nem készítette volna elé. Ezen eljárás oktalanságát csak azon örültség múlja fel, mellyel a jelen harc megkezdett, látszólag csak azért, hogy miután előbb a német szövetség gépezete darabokra töretett, azok a nemzeti lelkesedés lángjainál egy nagy egésszé forrjanak össze. Napoleon magát mindég providenciális eszköznek tekinté, ha eljárását látjuk csakugyan annak kell őt tartanunk, nem volt talán soha ember, ki többet tett annak elérésére, mit maga nem akart.

[Aug.] 12.

A harctérről ismét csak az utolsó események részletei érkeztek. Ha igaz az, mit több telegram hírdet, hogy Franciaország Metznél legfeljebb 150.000 embert koncentrálhat, míg velek szemközt 400.000 német áll, úgy az előbbieknél új veresége – bármi erős legyen a pozíció, melyet elfoglalnak – csaknem bizonyos. De a veszély, nézetem szerint, nem azon túlnyomó befolyásban fekszik, melyet Poroszország ezen győzelmei után kivi. – Azáltal, hogy azok Németország nevében, sőt részben nem porosz németek által vívattak ki, a nagyhatalmi állás, mely első pillanatban a porosz királynak jut, specifikus porosz nem lehet, s összes Németország uralmával a Hohenzollerek megszűnnek prosozok lenni. Nagyobb veszélyt látok azon forradalmi lökésben, mely Napoleon bukásával ismét Franciaországtól várható, s mely a jelen pillanatban ugyan nem fogja veszélyeztetni a szociális rendet, de annál

¹⁶ Falk Miksa (1828. okt. 7. – 1908. szept. 10.). publicista, politikus, a reformeszmék egyik jelentős képviselője, Deák Ferenc munkatársa.

¹⁷ Nizza és Savoya annekválása, Franciaországhoz való csatolása az 1860. március 24-i turini szerződés alapján következik be.

¹⁸ Velence esetében mintha cserben hagyná Eötvöst az emlékezete. Ugyanis Velence nem marad az osztrákok kezében, hiszen Bismarck diplomáciai sikerei és a porosz fegyverek diadalai arra bírták I. Ferenc Józsefet, hogy 1866. júl. 4-én III. Napóleonnak engedje át az egész velencei királyságot s ez év okt. 17-én az osztrákok el is hagyják a várost. A szerződés szerinti népszavazás október 21-én és 22-én ment végbe, melynek eredménye az volt, hogy néhány szavazattól eltekintve az egész lakosság helyeselte az olasz királyságba való bekebelezést.

¹⁹ Bismarck 1867. júl. 8-án a dél-német államokkal vámszerződést kötött, amely szerint a törvényalkotásra vámkérdésekben egy olyan parlament illetékes, melyben az észak-német államok többséget élveztek, a parlament mindenkori elnökét Poroszország adta s a szükségnek megfelelően gyűlt össze. – A Zollparlamentet az egyesülés első állomásaként értékelik.

inkább a szabadságot. A republikának kikiáltása Franciaországban, melyet nagy olasz mozgalmak követhetnek, egy porosz, orosz, osztrák szövetséget vonhatna maga után, s nem ismerek semmit, mi különösen reánk, magyarokra veszélyesebb lehetne.

[Aug.] 13.

Fiam²⁰ tanácsára Darwin könyvét olvasom. Rendkívül érdekes, habár alig képzelhető szomorúabb. Az életért való küzdelem, mely egész teóriájának egyik sarkpontját képezi, tulajdonképp nem más, mint Hobbes²¹ elvének, a mindenkinek harca mindenki ellen – kiterjesztve az egész organikus világra, mely által e szép föld egy nagy csatatérre változik, melyen le a békés növényig léteért küzd minden, s minden lény saját életét csak más gyengébbek elnyomása által tartja fel, míg végre csak az marad, ami tökéletesebb, azaz erősebb. Az, hogy ezen eszme oly világosan állíttatik fel, új lehet; az eszme maga azonban bizonyosan nem az, sőt a Siva²² tisztetnek s azon népek vallásának, melyek a gonosz, a rontó szellemet imádják, ugyanezen, habár homályosan észlelt felfogás valószínűleg alapja. – A legszomorúbb az, hogy a teóriát valónak kell tartanunk. Legalább mi az embereket, s főképp a népeket illeti, bizonyosan az, egész történetünk nem lévén más egy hosszú küzdeleminél, melynek lefultúbb eredménye az, hogy a nemzeti egyéniségek mindég fogynak, s végre csak néhány küzdő marad a téren. Az egyetlen, mi még vigasztaló, az, hogy a küzdelem eredménye mindég csak a magasabban álló, a tökéletesebb egyéniségeknek győzelme lehet, s hogy az embereknél az, mi erősebbé tesz, csak a szellemi magasabb kifejlődés.

Montalenbert²³ átlátta, hogy ha korunkban, midőn mindenki, ki a szabadságra hivatkozik, rokonszenvre számolhat, e tekintetbe csak a kató[li]kus egyház irányában tétetik kivétel, ez csak azon szoros összeköttetésnek tulajdonítható, melyben az egyház az állammal állt, csak annak, mert az emberek még mindég nem felejték el, hogy a katolicizmus egykor minden szabad törekvés elnyomására, minden zsarnokság szentesítésére használta hatalmát, s mert az emberek azt, mi a helyzetnek következtése volt, ezen vallás természetes irányának tartva, most is félnek, hogy a katolicizmus a szabadság által megerősödve, hatalmát most is hasonló irányban használná fel. – Hogy minden ellenszenvnek, mely a katolicizmus ellen mutatkozik, csakugyan ez alapja, azt világosan bizonyítja az, hogy ott, hol e félelem nem létezik, és a vallás csakugyan elnyomás ellen küzd, mint Irlandban vagy Lengyelországban, a népek rokonszenve az egyház küzdelmeit támogatja.

Ezen meggyőződésnek következtése, hogy ha a katolicizmust biztosítani, ha azt erősíteni akarjuk, a legjobb mód abban áll, ha annak ügyét az államhatalom ügyétől elválasztjuk, ha azt úgy állítjuk, hogy az ne a szabadságnak veszélye, hanem egy erős támasza legyen, s ne civilizációnkkal ellentétben, hanem avval egy irányban haladjon, mi egyszersmint ezen vallásnak egyedül természetes irányát képezi, mert hisz miként lehetne ellentétben a vallás azon civilizációnak, melynek alapját képezi.

A keresztyén vallásnak nagy revelációja a morális világ körében az emberek egyenlősége. Revelációnak mondom, az ókor egy népe vagy bölcse sem fogta fel azt oly általánosságban, mint a keresztyénység; és valóban, ha valaminél, itt szükség volt a revelációra, hogy azt, minek minden tények ellentmondanak – az egyenlőséget – higgyük és azt elfogadjuk, ha nem is mint tény, legalább mint célt, mely után törekednünk kell. – És végre is az, hogy ezt tisztán felfogtuk, képezi legújabb korunk fejlődésének nagyságát.

²⁰ Eötvös Lóránd a neves fizikus, s későbbi egyetemi tanár, miniszter, a MTA tagja, a gravitációs tér kutatója és tudósa (1848. júl. 27. – 1919. április 8.). E sorok írása évében, 1870-ben tesz doktori szigorlatot s fejezi be egyetemi tanulmányait.

²¹ Thomas Hobbes (1588–1679) angol mechanikus materialista filozófus, „a baconi materializmus rendszerbe foglalója” (Marx) és továbbfejlesztője.

²² Siva (a jószágos) a hindu vallás egyik főistene. A természet féktelen erejének megszemélyesítője, aki éppúgy teremt, mint rombol.

²³ Charles de Montalenbert, (1810–1870) francia író, publicista és politikus, a liberális katolicizmus irányzatának képviselője. *Bényei Miklós*: i.m. (175–177) ismerteti Eötvös és M. kapcsolatait és az ezzel kapcsolatos irodalmat.

[Aug.] 14.

A harcterről újabb tudósítások nem érkeztek. Érdekes a tökéletes változás, mely az utolsó napokban a közvéleményben történt. A múlt héten, aki a poroszok győzelmének csak lehetőségét tette fel, csaknem örültnek tartatott, most éppen úgy néznek arra, ki azt teszi fel, hogy a franciák még ellentállhatnak, sőt a németeket a Rajnán vissza is hajthatják. Mint előbb a francia, úgy most a porosz hatalom túlbecsültetik s ha a beszélgetéseket halljuk, melyek az utóbbi események következtéseiről folynak, látható, miként a legnagyobb résznek az, mi a küzdelem következtéseiben valóban nagyszerű, még eszébe sem jutott. — Én, habár a harc kockái fordulnak is, — mit még mindég lehetőknek tartok — a küzdelem végeredményeire nézve tisztába[n] vagyok. Az a germánok győzelme lesz a románok felett és vele megkezdése azon nagy küzdelemnek, mely a szlávok és németek között kikerülhetetlen és Európa jövőjére dönté lesz. De ezen kívül a háborúnak még egy nagy eredménye lesz, s ez az, hogy e harcot, melyet Napoleon és Vilmos kezdett meg, a francia és német nemzet által fog folytatni és hogy valamint a poroszok eddigi győzelmüket főképp a német nemzeti lelkesedésnek köszönik, úgy Franciaország védelme, — ha az még sikerülhet — csak a francia nép által eszközölhető. Meglehet, Napoleon még kiűzheti a poroszokat határaiból, de dinasztiajával együtt követni fogja őket és ha a porosz királynak sikerül megalázni Franciaországot, megsemmisítette Poroszországot, melynek helyébe a nagy Németország lép.

Általján véve nagy s részben legalább távolabb jövőre nézve talán üdvös következtései e háborúnak 1-ször az, hogy a monarchiai eszmét gyengíti, mert valamint a harcnak kezdete azokat, kik a monarchiában a béke biztosítását látták, megingatta hitében, úgy a harc folyama szükségképp nevelni fogja a népek önértetét. 2-szor: Hogy azon előítélet[et], mely állandó hadseregnek hasznáról s arról, hogy a katonák 8–10 évig a seregnél tartassanak, létezett, meg fogja szüntetni. A porosz rendszer oly közel áll a milicrendszerhez²⁴, hogy győzelmei szükségképp ezen rendszer általános alkalmazásához fognak vezetni, s alig gondolható valami, mi a polgári szabadság biztosítására és finánciális bajaink megszüntetésére üdvösebb lehetne.

Írtam Andrásynak és Ilonának²⁵.

[Aug.] 15.

Ma van Napoleon ünnepe²⁶. Valószínű, hogy a franciák, kik e napot máskor a császár éljenzésével töltötték, ma ellenkező demonstrációkkal mulatják magokat, végre mindkettő egyet demonstrál és az Franciaország jelen erkölcsi állapota. — Minden valószínűség szerint Napoleon kormánya nemsokára a történeté lesz, de hogy az korunkban s Európa legműveltebb nemzeténél húsz évig fenntarthatta magát, szennyfoltja lesz századunknak, s komoly aggályra ad okot civilizációnk jövője iránt. — Első Napoleon állásában nincs semmi rendkívüli. Hogy az, ki nagy politikai mozgalmak után hazájának belbékét ad, hatalomra vergődik s azt feltartja hadi dicsősége által, ebben nincs semmi rendkívüli. A nemzet, melynek uralkodását az egész világ elismeri, könnyen megfélelkezik a politikai szabadságról és oly kormány, mely mint az első császárság, annyi ambíciót kielégíthet azokban, kik neki veszélyesek lehetnének, saját hatalmának eszközeit találja. De hogy Napoleon Lajos, kiről minden francia még azt is tudja, hogy nem Napoleontól származik s ki pályáját két oly kudarccal kezdé, mint a strassburgi és boulogni, végre húsz esztendei uralomra emelkedhetik pusztán azáltal, mert a becsületes emberekkel el tudja hitetni, hogy nélküle egy új forradalmon kell keresztül menniek s hogy ezen ember mindent elkövethet még a legnagyobb politikai hibákat is anélkül, hogy állása ingadozna, míg azt külső hatalom nem rontja szét, — ez a morális érzület oly hanyatlásának, oly kimerültségnek jele,

²⁴ A hadseregszervezés egyik módja, a hadsereget nem sorozás vagy verbuválás útján szervezik, hanem azt az egyes közigazgatási egységek formálják polgáraikból, azaz a milicia oly fegyveres erő, melynek tagjai békeidőben polgári foglalkozásuk mellett teljesítenek csak szükség szerint fegyveres szolgálatot.

²⁵ Eötvös legidősebb gyermeke, Ilona, szül. 1846. május 21-én, férje: Návay Lajos (házasságkötés ideje 1868. augusztus 2.). Ilona férje birtokán él Földeák községben (Csongrád m.).

²⁶ I. vagy Bonaparte Napóleon szül. napja: 1769. augusztus 15.

minőt a Caesarok alatti Rómán kívül sehol nem találunk, s mely annival szomorúbb, mert az, mit Franciaországban látunk, magasabb fokon, de hasonló állapotok következése, minőket Európa más országaiban is találunk. A vallási érzület s vele az erkölcsi szigor hanyatlása oly tünemény, mely kétségtelenül azon befolyás következése, melyet Franciaország több, mint egy század óta az egész világra gyakorolt, de minek mindenütt csak hasonló következései lehetnek, s nézetem szerint ez korunk legaggasztóbb jelensége.

[Aug.] 16.

Tegnap este érkezett egy hír, hogy a franciák a Moselen való átmenetnél megverettek. Ma a távirda azt hozza, hogy hosszabb ütközet után 4,000 embert veszve Metzbe szorítottak vissza. Ugy látszik az eredmény iránt nincs kétség többé s a német nemzet nagysága meg van alapítva. — Adja az ég, hogy vele a civilizáció érdekében éljen, mire némi kilátás lehet, a német nép jelleménél fogva, melynél az egyényi szabadság és háziasság inkább van kifejtve, mint más népeknel s mely éppen azért sem a cézárizmus elfogadására, sem arra, hogy hódító nemzet legyen, hivatva nem látszik. — Hogy jelen civilizációnkban a német nemzet foglalja el az első helyet, az tulajdonképp természetes, miután Európa és Amerika civilizációja a germán fajnak mive. Szeretném tudni, vajon császáruk és családjának most, midőn a Hohenzollerek ily dicsőségre emelkedtek, nem jut-e eszébe, hogy e helyet ők foglalhatnák el és hogy a hibák véghetlen sorára volt szükség, hogy ettől megfosztassanak. — Az első ötödik Károly követte el²⁷, midőn mint a katolicizmus bajnoka lépett fel. A protestantizmus a német jellemnek kifolyása; nem képzelhető vallás, mely e nép szükségeinek inkább megfelelne, mint ez, mely egyrésztől a szabad vizsgálat elvét állítva fel a gondolkodásnak szabad tért nyit, és mégis K[risztus] istenségét és a trinitást feltartva egyszersmint azon misztikus hajlamokat elégíti ki, mely a német jellemnek egyik sajátja. De Károly után is mily eljárást követtek utódai. Volt-e valaha uralkodó család, mely népeitől oly egészen különvált és mindég csak saját családi érdekeit tartotta szemel előtt? S bámulható-e, ha a nemzet azokat, kik magokat soha hozzá nem számították, végre idegeneknek tekinté és őket elhagyva az első fejedelemehez csatlakozott, ki mint német lépett fel, s ez II. Friedrich volt²⁸, ki ha könyveit franciául írta is, mint német fejedelem vitte háborúit, s kinek győzelmeiben a nemzet nemzeti dicsőségét látá. — Poroszországnak II. Friedrich olta nem volt nagy fejedelme. Maga Poroszország 813-ig²⁹ nem jutott missziójának öntudatához, de ha ezen állam történetét az utolsó század alatt figyelemmel követjük, azon meggyőződéshez jutunk, miként minden sikerét annak köszöni, hogy egy nagy eszmének volt képviselője. Mit jelenleg látunk csak végső manifesztációja azon szellemnek, mely már akkor nyilatkozott, mikor II. Friedrich győzelmei egész Németországot lelkesedésre ragadták. — De éppen ezért meg vagyok győződve arról is, hogy a jelen háborúnak semmi eredménye nem biztosabb, mint az, hogy a specifikus porosz állam be fog olvadni Németországba. — Semmi nem állhat fel tovább, mint míg hivatását betöltötte.

[Augusztus] 17.

Új nagyobb hír a csatáerről nem érkezett, csak az előbbi ütközetek részleteit olvassuk a lapokban és semmi nem érdekesebb, mint azon bényomás, melyet e hírek mindenkire tesznek. — Még azon németeknél is, kiket egyébként nemzetök nagy diadalmi boldoggá tesznek, a dicsőségnek érzetét háttérbe szorítja az undor és borzadás, melyet mindenki e mézszárlásoknál érez. Ez részben azon haladásnak köszönhető, melyet az utolsó 50 év alatt a humanitásban tettünk, de úgy gondolom

²⁷V. Károly, német-római császár és spanyol király (1500. febr. 24. — 1558. szept. 21.). Császár 1519-től 1556-ig, választása előtt szavát adja a pápának, hogy ez eretnekséget (a lutheri reformációt) elnyomja.

²⁸II. Frigyes Vilmos porosz király (1712. jan. 24. — 1786. aug. 15.), 1740. május 31-én lépett a trónra azzal az elszánt akarattal, hogy országát, Poroszországot nagyhatalommá teszi.

²⁹I. Napóleon legyőzte Poroszországot, Berlint megszállta s az országra ráerőszakolta a tiltsiti békét (1807. júl. 9.), III. Frigyes Vilmos porosz király volt az, aki a sokszorosan megalázott ország népét fegyverbe szólította (1813) s erőfeszítései némileg javították országa helyzetén.

méginkább a jelen hadviselés rendszerének, mely mellett az egyén úgyszólván eltűnik s csak a tömegek maradnak, egymás ellen vezetve, hogy egymást megsemmisítsék. – A háború eszméje már magában véve ellentmond egész keresztény morálunknak, de midőn a háborúban az egyénnek még tér nyílt a kitüntetésre, s az egyes csapatok vezérei, sőt az egyes vitézek erélyek és bátorságuk által az eredményre befolyást gyakorolhattak, a bámulat és meglepődés, mellyel férfias erények látása mindenkit eltölt, egy bizonyos pontig ellensúlyozta a brutalitást, mely minden háborúnál felszínre jut. – Most midőn maga a hadvezér is csak ügyességét tüntetheti ki s a hadviselés mesterséggé, vagy nem bánom tudománnyá vált, melynek célja nem más, mint ez: mily módon lehet legtöbb embert megölni a lehető legrövidebb idő alatt, éppen a legcivilizáltabb népek harcai csak undok mészárlások. És vajjon há meddig fognak ezek még tartani?

Aug[usztus] 18

Ma ünnepeltetett a császár születésnapja³⁰. Érdekes, mi pontosan jelent meg minden magyar a templomban végighallgatva a Gott erhalt (!) a negyedik strófiáig. – Ki hitte volna ezt csak 4 esztendő előtt, és pedig, ha van valami, mi nemzetünk politikai képességét bizonyítja, ez kétszegtelenül a gyorsaság s általánosság, mellyel újabb helyzetét felfogta s érzi, miként a nemzet jövője ezentúl attól függ, hogy birodalmunk legalább egy ideig, azaz addig tartassék fel, míg Magyarország emelkedve miveltésben Ausztria helyére léphet, azaz, egy nagy birodalom alkotására képes lesz. Mert hogy azon pillanatban, melyben Németország mint állam teljesen kifejlődött, birodalmunk német részei ahhoz csatlakozni fognak, ezt alig vonhatja valaki kétségbe, és én a dualizmus felállítását soha nem tekintetem másnak, mint átmeneti állapotnak egy önálló magyar birodalom alkotására.

Lesz-e ehhez időnk? Lesz-e főképp a nemzetben elég belátás helyzetének felfogására, mely tőlünk azt kívánja, hogy a politikai haladást egy időre elnapoljuk és minden törekvéseinket az ország anyagi és szellemi kifejlődésére központosítsuk?, – ez az a kérdés, melytől jövőnk függ, s melyre nem gondolhatok aggodalom nélkül. – Már jelen politikai helyzetünk is nehéz és veszélyes. Ha, mi már most is valószínű, a németek teljes győzelmet vívnak ki, a félelem, egyes államok érdekei, de főképp az irigység, mely népek életében ép oly tényező, mint az egyeseknél, azt fogják eredményezni, hogy Anglia kivételével minden állam szövetkezni fog az ifjú óriás ellen. Még azon esetben is, ha ennyi szerencse és dicsőség a németeket nem kábítaná el – és ehhez miután a németek élén poroszok állnak – kevés kilátásunk lehet, Franciaországnak és Oroszországnak el kell mindent követniök, hogy szövetségeket találjanak s így az, hogy kezet fogjanak, a dolgok természetében fekszik. Törökország a franciákat régóta szövetségeseinek tekinti, s így, habár valóságos érdekei mást kívánnának, valószínűleg ugyenezet teendi. Dániát újabb sérelme teszi a poroszok ellenségévé³¹ és Olaszországot azon küzdelmek emléke, melyeket századokon át a német császárok ellen folytatott, vezetik talán az új Németország ellenségei közé. Fog-e Ausztria e pressziónak ellentállhatni, lesz-e Andrassy elég erős, hogy mindazon tényezőknél ellentálljon, kik szövetkezni fognak, hogy birodalmunkat hasonló irányba tereljék. – Meggyőződésem szerint maga fejedelmünk belsejében ellenséges indulattal viseltetik Poroszország iránt, a dinasztia bizonyosan. Minden, ami a birodalomban szláv, vagy a szlávokat pártolja, ezen irányban dolgozik. Ezt óhajtja az egész katonai párt, és nem kétlem a papság is, és mégis attól, hogy Andrassy mind ezeknek ellentálljon, függ a monarchia és főként hazánk jövője. – Németország legyőzetésének Ausztriára nézve legfeljebb azon előnye lehet, hogy német tartományait³² egy pár évvel tovább tartja meg, míg azon esetben, ha Poroszországgal szövetkezik legalább hosszabb időre biztosítja német tartományait is, melyek a birodalomhoz való tartozások ellen csak

³⁰ Ferenc József osztrák császár és magyar király 1830. augusztus 18-án született. – Az osztrák himnusz kezdő mondata: Gott erhalte. . . , melynek szövegét Haschka Leopold, zenéjét Haydn írta.

³¹ Az osztrák és porosz csapatok 1864. febr. 1-én Dániát megtámadják, a túlerővel szemben a kis ország elbukott. Az 1864. okt. 30-án megkötött bécsi békében elveszti Schleswig, Holstein és Lauenburg nevű hercegségeket, ezeken Ausztria és Poroszország osztozkodik. E területek elvesztése nagy elkeseredéssel töltötte el a dán népet.

³² Ausztria német tartományai: Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg, Voralberg, ezeket kizárólag (nagy többségben) németek lakják.

akkor lázadnának fel, ha ezáltal arra kényszerítenének, hogy német rokonaik ellen harcoljanak és még azon esetben is, ha később birodalmunk német tartományai nem lennének feltarthatók, Ausztria nem fogja ezeket elveszteni teljes kárpótlás nélkül, melyet a Dunafejedelemségekben^{3 3} nyerhet.

Ma van Ilonám neve napja, tartsa az ég boldogan e kedves gyermekét.

[Augusztus] 19.

A városban mindenféle hírek szárnyalnak, melyeknek azonban semmi pozitív alapjuk nincs, mert az egész nap új telegram nem jött, s a 16-iki ütközetnek eredménye Párizsban s Berlinben ellenkező módon adatik elő. Mint én a dolgot értem, a megítáadásnak, melyet ez ízben a franciák intéztek a poroszok ellen, célja nem lehetett más, mint hogy ezeket Verdunból kiűzve maguknak a visszavonulást Párizs felé megnyissák és ha a poroszok, mint a berlini telegram jelenti, a csatátért megtartották és a franciák Metzbe visszatértek, az előny a németeké lenne. E rejtély nem sokára meg fog magyaráztatni. Addig is azonban érdekes a közvéleménynek teljes megváltozása. Valamint a poroszok első győzelme általános meglepetést okozott, s sokak által kételkedéssel fogadtatott, úgy most, ha itt ott egy a franciáknak kedvező hír érkezik, egy pár lengyelen kívül, nem talál hívőkre. A francia nemzet sokat veszített e hadjáratban, de semmi által nem annyit, mint az által, hogy nimbuszát veszítette el.

[Augusztus] 20.

Ma ünnepeltük Sz[en]t István napját, egy csendes magyar által tartott misével, melynél a magyarok, ideszámítva még a magyarországi izraelitákat is, csaknem mind megjelentek. Éppen a mise előtt érkezett a telegram, mely a poroszok újabb metzi győzelmét és azt jelenti, hogy a francia sereg Párizstól elvágtatott, képzelhető a hatás, melyet e hír honfiaink között okozott, kik nagy részben mind a franciákkal rokonszenveznek, Horváth^{3 4} szokása szerint nagyokat sóhajt, Somsich^{3 5} legmélyebb szónoki megilletődéssel mondja, hogy most Magyarországnak vége van s hogy egy év múlva Salzburg, Tyrol is és Felső-Ausztria nem fognak többé birodalmunkhoz tartozni. — Hasonlóan ír Tanárky^{3 6} a hatásról, melyet a poroszok győzelme Pesten előidézett. — Mondhatni századokig az volt óhajtásunk, hogy a magyar önálló államot képezzen vagy amennyiben más országokkal dinasztiaja által összeköttetésben [áll] a birodalomban övé legyen az első szerep. S midőn erre felhivatunk, midőn a távolban még Magyarország teljes függetlenségének lehetősége merül fel, megjijedünk a feladat nagysága előtt. És vajon kevesebb veszély fenyegette-e hazánkat Oroszországtól, midőn oly hatalmat nem láttunk, mely azt féken tarthatá, az ország lakosainak szláv része csaknem nyíltan konspirált ellenünk, s a lehetőség, melyre jövőnk biztosítását építettük Lengyelországnak helyreállítása volt — mint most, midőn Németország hatalma biztosít Oroszország ellen, s Németország elnyomása ellen biztosít Európa érdeke, mely nem engedi, hogy birodalmunk legnyűgöztesék.

Tekintve az erélyt és gyorsaságot, mellyel a német ügy halad, elismerem, hogy a birodalom német tartományai veszélyeztetnek, de ez is első pillanatban csak oda vezet, hogy a dinasztia hatalmának súlypontját Magyarországra keresi. Hogy pedig Poroszország ezen irányban nem fog egyelőre semmit tenni, az iránt biztosít a kimerültség, mely e győzelmes hadjáratot követni fogja. És így minden esetre időnk marad, mely alatt készülhetünk s a kérdés végre is csak az, bírunk-e képességgel annyira fejleszteni nemzetünk anyagi és szellemi képességét, hogy az egy erős állam[ot] képezhessen és fentarthasson. — Ha bennünk e képesség hiányzik, úgy is hasztalanok voltak minden

^{3 3} Moldva és Oláhország egykori neve: Dunafejedelemségek.

^{3 4} Nagy valószínűség szerint Horváth Boldizsár (1822–1898) liberális politikus, jogtudós, igazságügyminiszter, az MTA tagja. Barátság fűzte Deákhhoz és Eötvöshöz.

^{3 5} Somssich Pál (1811–1888) Széchényi és Deák párhíve, 1868–72 években a képviselőház elnöke.

^{3 6} Tanárky Gyula (1815–1887) kultúrpolitikus, az MTA tagja, Eötvös mellett a minisztériumban államtitkár.

törekvéseink. De ha nem, itt van az alkalom, hogy e képességet bém bizonyítsuk és valóban csak sajnálatot gerjeszt, midőn azok, kik arra lennének hivatva, hogy a nemzet jövőjét alapítsák meg, ily pillanatban mint a mostani, csak sopánkodni tudnak.

[Augusztus] 21.

Mennyit beszélünk civilizációnkról, humanitásunkról, mily szép beszédeket tartunk a halál-büntetés ellen, a birtok szentségéről s azon kötelességekről, melyekkel a népek tartoznak s mennyire ellentmond mind ezeknek a jelen háború, melynél soha ödöklőbb nem volt, mely akkor kezdetet meg, midőn annak már ürügye is megszűnt, s melyben hetek alatt megsemmisítetik, mit milliók szorgalma egy fél század alatt alkotott. S így lesz-e ez mindég? Vajon az emberi nem haladása mindég csak eszmében lesz észrevehető és soha sem fog terjedni a gyakorlati térre? Bármint lássak, nem fogadhatom el e kétségbeesítő nézetet s ha megengedem is, hogy az, mit a béke apostolai hirdetnek a jelen pillanatban még csak utópia és ha elismerem, hogy bármennyire haladjunk civilizációnkban mindég lesznek alkalmak, midőn egyes népek harcba szállnak, teljes meggyőződés az, hogy valamint az ököljogot megszüntnek mondhatjuk, ámbár egyes esetekben egyesek most is ököltre kerülnek, úgy a háború mint rendezett institúció, melynek eredményét a foglalást, mint jogalapot ismerünk el, hasonlóképp meg fog szünni s pedig aránylag rövid idő alatt, s éppen a jelen hadviselésnek módja jogosít e reményre. Miután az általános hadkötelezettség által a háború legfájdalmasabb következményei a nemzetek minden osztályát közvetlenül érik és miután a jelen hadviselés minden személyes kitűnést csaknem lehetetlenné tesz, egyrésztől nő azoknak száma, kiknek a béke fenntartása érdekében fekszik, míg azok, kik a háborúban személyes ambíciójuk kielégítését keresik, mindég kevesebben lesznek, míg végre a harcok előidézése csak a fejedelmeknek lesz érdekeiben, kik jól tudják, hogy biboruk színe elhalványul, ha az időnként vérrel nem frissítetik fel. — Azonban a jelen hadviselési rendszer nagy változást idézett elé a fejedelmek hatalmára nézve is. — Ki a történetet ismeri, hogy az abszolút királyság, miként az jelenleg létezik, fejlődését az állandó seregnek köszöni. Ezek alapították meg, ezek tartották fel és erősítették a királyságot és valamint az ókorban tirannus nem létezett testőrség nélkül, úgy jelenleg ott, hol állandó sereg nincs, abszolút királyságot alig képzelhetünk. És vajon az általános hadkötelezettség, melyet Franciaország példájára egész Európa elfogad, mi más, mint a hadseregnek régi értelmében megszüntetése s átmenete az amerikai milicrendszerhez, melynél minden polgár katona, de épp ezért minden katona egyszersmint polgár is.

Augusztus 22.

Egész nap rosszul éreztem magamat. Több levelet kaptam hazulról, egyiránt a levertséget festi, melyet a poroszok győzelme okozott, főképp azért, mert mindenki azt hiszi, hogy Poroszország ez alkalommal Elsaást és Lotharingiát^{3 7} visszafoglalva mihelyt ezt bevégezte Ausztria ellen fog fordulni és német tartományait elszakítja a monarchiától. — Nem csodálatos-e, hogy miután annyian, sőt mondhatni az ország többsége, Magyarország teljes önállásáról ábrándozott és kész volt forradalomra, csak hogy azt elérje, most annyira megijed még azon lehetőségtől is, hogy a német tartományok elszakadván magunkra hagyatunk. Ki hitte volna, hogy annyi bátor aspiráció ily gyávaságot takart, s hogy mindazon honfíúi vágy, mely függetlenségért sóvárgott, csak addig tartand, míg biztosítva leszünk, hogy az nem teljesülhet.

[Augusztus] 23.

Ma szokásom ellen hosszasan beszéltem többekkel jelen állapotjainkról. Nem képzelhető mennyire ferdén fogja fel a legnagyobb rész állásunkat. — Csaknem valamennyien jövőnk biztosítását a külpolitika helyes vezérlésétől várják, egyesek majd a francia, majd a német szimpátiákra támasz-

^{3 7} Elsaas egyrészt a harmincéves háborúban szerezték meg a franciák, 1815-ben Poroszország ugyan javasolta, hogy vegyék el e tartományt Franciaországtól, de a nagyhatalmak e kívánságot nem teljesítették. Felső-Lotharingia 1766-ban lett Franciaországé, Szaniszló lengyel király halála után.

kodnak vagy egy európai kongresszust óhajtanak, mely mint 815-ben az államok kölcsönös viszonyait ismét egy századra elhatározza és az osztrák-magyar birodalmat garanciája alá veszi. Csak ez: hogy fennállásunk egyedül magunktól függ, azon haladástól, melyet szellemi s anyagi kifejlődésünkben teszünk, nem alkotmányunktól, hanem azon erőtől, mellyel azt megvédeni képesek vagyunk. S hogy eszerint egy helyes politikánk van, melyet követnünk kell, az, hogy dolgozzunk minden téren, hogy fejlődésünket eszközöljük – ez, mi minden józan eszű ember előtt világos lehetne, nem jut senkinek eszébe. – De végre miért bámuljuk ezt. Hisz ez oly politika volna, melynél nem beszélni, hanem cselekedni kell és nem tejkintetes urainknak való.

[Augusztus] 24.

Egész nap esett és minthogy a rossz idő főképp itt deprimálva hat mindenkinek kedélyére, az egész világ buskomor arccal járt körül vagy visszavonult szobájába, unva magát, vagy untatva másokat, miben főképp itt sokan főmultságokat keresik. Én a látogatásokat távol tartom magamtól s mert igen beteg s főképp igen rossz kedvű embernek tartatom, biztosítottam nyugalمامat. – Ma időmet Eckhardt³⁸ egy igen érdekes írásával mulattam. Az orosz agricol viszonyokról a szolgaság megszüntetése ólta. Sok, mi ennek rossz következéseiről mondatik, talán túlzott. Érdekes mindenesetre azon rész, mely a községeknek engedett autonomiáról szól, s hol azon károk adatnak elé, melyeket e látszólag szabadelvű institució, mely által a miveltebb osztályok elébb gyakorlott befolyásuktól megfosztattak, a haladásnak okozott. Ha van valami, mi indítványunkat igazolhatja, hogy a legtöbb adót fizetőknek a comunéban³⁹ is befolyásuk biztosításáék, ez a példában fekszik.

[Augusztus] 25.

Miután a csaknem folytonos eső sétáimban akadályoz, időmnek egy részét avval töltöm, hogy Eckhardt több munkáit olvasom, melyeket részint a balti tartományokról, részint egész Oroszországról s különösen a parasztok emancipációjának eredményeiről kiadott.

Csaknem bámulatos, mennyire tudatlanok vagyunk Oroszország viszonyaira nézve, melyek mégis oly közelről érdekelnek. Mindenki aggodalommal néz a nagy kolosszusra, de mintha a félelem elbénítaná érzéinket, nem merünk oda nézni, s majd azon elcsépelet frázissal nyugtatjuk meg magunkat, hogy e kolosszus agyag lábakon áll, vagy pedig azon meggyőződésben keressük vigasztalásunkat, hogyha csakugyan veszély fenyegetne, ez legalább még távol fekszik, s hogy egy hosszú időre hátultöltő fegyvereink biztosítanak. Az, hogy a veszély nem ott fekszik, hol azt közönségesen keressük s hogy éppen azért közelebb áll, semmint gondoljuk, nem jut senkinek eszébe és éppen azért nem, mert Oroszország belső állapotjait és főképp azon eszméket nem ismerjük, melyek e nagy birodalmat mozgásban tartják.

Sok mondatott és iratott annak bébizonyítására, hogy Oroszország minden költség és megéröltetéssel nem vezethet 400,000-nál több katonát egy megtámadási háborúra s nincs a nagyobb államok között egy sem, mely jelen harcoló szervezetünk mellett, ennyi ellen nem védhetné meg magát, még azon esetben is, ha a seregek miveltségi állapotára nem tekintünk is, melyre nézve Oroszország csaknem minden más államoknál alantabb áll.

Nem is ily megtámadásoktól félhetünk. Bármennyit beszéljünk az elpuhulásról, melyet a magasabb miveltség okoz. Azon eszközök mellett, melyeket a tudomány a civilizációnak védelmére nyújt, nincs okunk félni a barbároktól, még ha azok mind azon tulajdonokkal bírnának is, melyekkel a germánok az Óvilág népeit legyőzték. Félbarbárok, minők az oroszok, még sokkal kevésbé veszélyesek.

³⁸ Julius Eckardt (1836–), publicista, történész, politikus. Jogot és történelmet tanult Wolmarban (Litvánia), 1867-ben Németországba költözik, Lipcsében és Hamburgban újságot szerkeszt, 1882-től Poroszországban él. Több írásában Oroszország irodalmi és politikai állapotával foglalkozik (Die baltischen Provinzen Russlands (2. kiad. Leipzig. 1869), Russlands ländische Zustände seit Aufhebung der Leibeigenschaft (Leipzig. 1870) etc. Eötvös talán ez utóbbi könyvet olvassa. – *Bényei*: i. m. nem ismeri őt.

³⁹ Comune szabad itáliai város a középkorban, melyet tanácsa és polgármestere vezet.

És, ha aggályra mégis okunk s pedig nagy okunk van, ezt nem Oroszország anyagi hatalmában, hanem azon eszmékben találok, melyek a nagy északi birodalomban uralkodók és azon rokonságban, mely ezen eszmék és bizonyos irányok között létezik, melyek Nyugat-Európában a francia forradalom óta észrevehető és egész civilizációkat alapjaiban támadják meg.

Miután nincsen ország, melyben az abszolutizmus magasabb fokon állna, mint Oroszországban, természetes, hogy az egyenlőségnek eszméje, legalább az egyén és az államhatalom között létező viszonyt illetőleg, sehol nincs oly fokon létesítve, mint itt. – Ehhez jön, hogy az egész parasztság a régi orosz tartományokban házán és kertjén kívül nem ismer egyéni tulajdont, mert a föld, mely nem a földesúré, nem egyeseké, hanem a közösségé, mely azt – többnyire minden 9 évben újra kiosztja. – Végre az orosz nép nem ismer szabad egyházat, minőket a kereszténység Nyugat-Európában alkotott. Oroszországban az egyházi és világi hatalom egy kézben van, vagy más szavakkal, az egyház csak egy hatalmas eszközzel több, melyet a világi hatalom saját céljainak kivételére felhasznál.

S ha már most ezen eszméket bizonyos demokrata iskolák tanaival egybevetjük, kik az egyenlőséget minden egyébbnek elébe teszik, s kik által Napoleon húsz évig uralkodott. – Ha összehasonlítjuk szocialistáink álmait avval, mi Oroszországban tetteleg létezik, a föld közös tulajdonával és avval, hogy az időről időre ujonnan a fejszám, azaz a szükség után felosztatik. – Ha végre szabadelvű zsrnalisztáink aspirációira gondolunk, melyek szerint minden független egyház az állam eszméjével összeférhetetlen s a természetes viszony az állam s egyház között, mely egy mívelt nemzethez illő, nem lehet más, mint minden egyháznak teljes alárendelése az állam abszolút hatalma alá, amennyiben tudniillik civilizációnk még nem fejlődött annyira, hogy minden vallást nélkülözhetünk s azon nihilizmushoz jutottunk, melyben Oroszország miveltebb osztályai Nyugat-Európát megelőzték. Vajon kérdem, ha ezeket összehasonlítva helyzetünket meggondoljuk, nem látunk-e veszélyt abban, hogy Oroszország eszméi propagandát találhatnak. Kevés ország van Európában, hol nem találkoznának sokan, kik azokat örömmel elfogadják.

Ha civilizációnkat megmenteni, ha ezt biztosítani akarjuk, nem fegyvereinket, hanem azon eszmék uralmát kell erősíteni, melyek civilizációnk alapját képezik. A szabadság, az egyéni tulajdon, a szabad egyházak eszméit. A küzdelem, mely a jövőre vár, nem Oroszország és a Nyugat fegyveres hatalma, hanem a szláv és germán eszmék között fog lefolyni, s csak akkor lehet részünkről győzelmes, ha a szláv eszme civilizációnk körében mentül kevesebb frigyest talál.

[Augusztus] 26.

A hadviselő helyzetében nem változott semmi. Bazain Metzben van körülfogva a poroszoktól, úgy hogyha azon hír valósul, hogy a hadsereg a várban élelmet, sőt még lőport sem talált, talán arra fog kényszeríteni, hogy magát megadja. Párizs erősítették s a német seregére nagy, de véres győzelmet várhat. Annál nagyobb azon változás, mely a közvéleményben észlelehető. Egy része az embereknek, kik midőn a franciák győzelmét biztosnak gondolák, mellettek rajongtak, most, mert a legyőzött ügy csak Catoknak tetszik, most éppen úgy lelkesülnek a poroszokért. Míg ellenben sokan azok közül is, kik a német fegyverek győzelmét óhajtották, most aggódni kezdenek s úgy látszik nem bánnák, ha a szerencse kereke most egyet fordulna. Némelyeknél ennek okát jó indulatokban kereshetjük, mely őket sajnálatra gerjeszti, sokkal többeket az irigység vezet, mely fájdalom az emberek legközönségesebb tulajdona és minden nagy szerencse által sértve érzi magát még akkor is, ha az olyanoknak jutott, kik iránt hajlammal viseltetnek, a gondolkozókat azon aggodalom szállta meg, nem fog-e a német nép elszédülve a magasságon, melyet egyszerre elért, visszaélni győzelmével. Hisz már Luther mondá: *Der braucht starke Schultern, der ein grosses Glück erkriegen soll*⁴⁰. Azon kívül előre látható, hogy ily nagy eseménynek szükségképp óriási következményei lesznek, s ki láthatja ezeket előre.

A lapok már is szólni kezdenek a balti tartományokról, Franciaország forradalmi felkeléséről, melyhez önvédelem által kényszerítették és azon lehetőségéről, hogy a porosz király hatalmát, melyet győzelmei által szerzett, a szabadság elnyomására használhatja fel s hogy Párizsnak elfoglalását egy új

⁴⁰ Az idézetet nem találtuk meg a Weimarer Ausgabe (1–99 Bde) kötetéhez készült mutató segítségével sem.

szent szövetség s oly idők követhetik, minőket [18]15-től [18]48-ig éltünk. Mi az első két valószínűséget illeti, egyetértek s mindjárt a háború kitörtésénél figyelmeztettem Andrássyt ezekre. A harmadikra egészen ellenkező nézetem vagyok. E háború vezethet a forradalmi irányok megfékezéséhez, de a polgári szabadság elnyomásához bizonyosan nem. Először, mert e háború tulajdonképp a cézárizmus ellen folyik és annak egyszerre kitüntette veszélyeit és nyomorultságát. – Másodszor, mert e harc, mely dinasztikus érdekekben kezdetett, népek harcává változott s a diadal nem egy imperator bérenc serege, hanem a nemzet lelkesedése által vivatik ki. Azonkívül nem hagyhatjuk ki a számításból azon nagy morális hatást, melyet a háború szükségképp elő fog idézni, s melyet én azon egyedüli nagy nyereségnek tartok, mely a kiszámíthatatlan károkat és szenvedéseket némiképp pótolhatja, melyeket az óriási küzdelem még okozni fog. Teljes meggyőződésem, hogy e harc jótékony hatása lesz az erkölcsiségre, mind a győzőknél, kiknek az önérzetét emeli és hazaszeretetét fokozni fogja, mind a győzettekre, kik miután diadalra nem hivatkozhatnak, büszkeséggel fognak mutatni azon nagy hazafiúi eredményekre, melyeket egyesek a harc alatt kitüntettek, s kik e hosszú orgia után, melyen Franciaország 20 éven át keresztül ment, végre ismét bé fogját látni, hogy a sikeren kívül van más is, mit bámulni s mire hivatkozni lehet. – Valamint semminek az erkölcsökre károsabb hatása nem lehet, mint midőn oly uralmat, melynek alapja erkölcstelenség, tisztélet és siker környezi, úgy ily uralomnak lerontása az ellenkező eredményhez vezet, s ha az állás, melyet Napoleon annyi ideig elfoglalt, kétségtelenül nagy hatással volt azon süllyedésre, melyet moralitás tekintetében csaknem minden államok vezetésénél tapasztalunk, úgy bukása szinte nem maradhat hatás nélkül. – Vannak szomorú időszakok, midőn a népeket a süllyedéstől csak nagy példák menthetik meg, s francia császárság bukása ilyenül fog szolgálni.

[Augusztus] 27.

Folyvást esik s ezért jobb mulatság hiányában a lapok, melyek különböző utakon naponként háromszor érkezek, képezik fő élvezetünket. Évek óta nem olvastam annyi hírlapot és soha nem undorodtam el inkább századunk e hatodik nagy hatalmától, melyek a történelemben csak egy hasonló ismerünk: Athen szofistáit, kik rágalmaikkal Socratést ölték meg.

A mai lapokban olvastam a hírt, hogy Grim, a porosz királynak orvosa, fiát és vejét vesztette a wörthi ütközetben. Ő az, ki most 10 év előtt Gasteinban⁴¹ Ágnesem⁴² életét mentette meg, kevés ember van, kire nagyobb hálával emlékezem s midőn nagy szerencsétlenségét olvastam, szívem fájt. – És mennyi hasonló eset fordul elő most naponként! és miért?, – hogy két nemzet megmutassa, melyik az erősebb köztük, melyik elég hatalmas arra, hogy a többieket elnyomhassa. Mert hisz e háborúnak egyéb oka nem létezik, sőt még az, mi annak ürügyül hozott fel, megszűnt még mielőbb a harc megkezdetett, mindaz, mit a lapok a megzavart egyensúly helyreállításának szükségéről beszélnek, nem egyéb pusztá beszédnél.

Soha ezen egyensúly nem létezett s nem fog létezni, míg óriás hatalmak lesznek, melyek azt naponta megzavarhatják. – Ha az államokat úgy osztjuk fel, hogy egynek se legyen egy négyszög mérfölddel, vagy egy emberrel többje, mint másoknak, az ki a másikat megtámadja s erejét mozgásba hozza, vagy ki mással szövetezik, hogy egy harmadikat megtámadjon, mindig fel fogja zavarhatni az egyensúlyt. Csodálatos, éppen azok, kik az egyenlőséget az egyének között leginkább lehetetlennek tartják, konzervatív államférfiaiunk, török fejüket az államok közötti egyensúly, azaz egyenlőségnek megalapítására, nem is gyanítva, hogy utópián dolgoznak. – Ha van valami, mi e szomorú állapotoknak idővel véget vethet, az nem az anyagi, hanem az erkölcsi egyensúly, mely akkor állandó elő, ha Európa népei kivétel nélkül a miveltetés s vele a moralitás egy bizonyos fokára emelkednek. De mikor lesz ez. – Bármilyen későn, de egykor meglesz. Feladatunk, hogy e pillanatot sietessük s ez csak azáltal lehetséges, ha az emberek kedélyi és szellemi mivelődésén dolgozunk. – Mert e morális káosz, melyben élünk, mint az, mely jelen világunkat megelőzte, csak akkor szűnhetik meg, ha majd világgossá terjed el felette.

⁴¹ Bad-Gastein kis falu Salzburg környékén a Salza völgyében.

⁴² Rosty Ágnes Eötvös felesége, házasságkötés dátuma: 1842. szept. 13.

[Augusztus] 28.

Naponta többen s többen mennek el és kevesen vagy senki nem érkezik. Ily földi hely ősz felé olyan, mint életünk egy bizonyos koron túl. Az ismert arcok száma fogy és nem jön ki helyekbe lépne, mert egy bizonyos koron túl kevesen keresik ismeretségünket s mi nem igen vágyódnak újak után. Se baj!, csak azok maradjanak meg, kiket szeretünk. Ugy is ismerőseink, a rokonok s azok, kiket barátainknak nevezünk, inkább bajunkra, mint hasznunkra vannak a világon. — Midőn atyám bukása után segedelemre lett volna szükségem, a Gothai kalendárium állításának dacára, nem volt rokonom. — A kis szoba, melybe vonultam, beillett volna remeteségnek, később csak akkor vettem észre, hogy ismerőseim vannak, ha valamelyik közülük segedelemre szorult és most midőn hivatalokat oszthatok, napontként jön levél, melyben kedves rokonoknak neveznek.

[Augusztus] 29.

Ma van a mohácsi vész napja. Évenként meg kellene erről emlékezni, nem azért, hogy honfiúi fájdalomukat elégiákban fejezzük ki, de hogy e nagy csapás okairól gondolkozzunk. — Mindaz, mi a mohácsi vészt előidézte, mivel az nemzetünk jellemének kifolyása volt, most is veszélyeztetni jövőnket.

Elvonatkozva az egyesek hibáitól és bűneitől, melyeknek befolyása itt, mint minden nagyobb katasztrófánál, kijelölhető, de mely itt, mint máshol, hol a bukásnak oka mélyebben fekszik, csak az időpontra és azon módra terjed ki, melyen az esemény történt. A mohácsi vésznek vagy inkább annak okát, hogy Magyarország egy vesztett ütközet után állami létét három századra elvesztette, három körülményben találjuk.

1-ször annak, hogy a magyar nemzet azon hetedfél század alatt, melyet Európában töltött, erős államszerkezetet alkotni képes nem volt.

Őseink midőn e földön letelepedtek, nem találtak itt az óvilág kultúrájának maradványaira és ez az egyik s reánk nézve kedvezőtlen körülmény, mely azon különbséget magyarázza, mely, a magyar és azon germán fajhoz tartozó barbár népek között, azon haladás gyorsaságára nézve látszik, melyet a két fajnál találunk. Míg a germán népek, ahová jöttek Galliába, Olasz és Spanyolországba az ó-civilizációnak még fennálló maradványait találták, városokat, melyeknek municipális szerkezetek, habár elsatnyulva is, működött; utakat, épületeket és bár elsatnyult, de oly népeket, melyek a római miveltségnek maradványait megtartották, úgy hogy például Olaszországról, sőt még Gallia egy részéről is elmondhatjuk, miként ott a civilizáció soha nem veszett ki, addig a mi elődeink e tekintetben pusztát országot foglaltak el. Jelen hazánk századokon át a vándorló népek országútjául szolgált. Mi Pannóniában az ó-kultúrából létezett, rég, mielőtt a magyarok a Dunához érkeztek, meg volt semmisülve s a szláv és bolgár népek, melyek általok meghódítottak sem álltak a mivelődség azon fokán, hogy meghódítóik fejlődésére befolyást gyakorolhattak volna.

A miveltség alapjai nálunk csak a kereszténység által rakattak le, s ámbár ennek mindjárt kezdettől nagy befolyása volt és pedig nemcsak egyházi dolgokra, hanem mit az Analógia Sz[en]t István decretumai és a Capitularisok⁴³ között tanúsít minden egyéb viszonyokra is e miveltség annyira idegen maradt, hogy az a nemzet életére befolyást nem gyakorolhatott. Ha majdan históriánk jobban ismerve lesz, s azon előítéletektől kibontakozunk, mely múltunkban magasabb, vagy legalább Európa szomszéd országaival egy fokon álló civilizációt keres, azon meggyőződéshez fogunk jutni, hogy ily kultúra nálunk nem létezett, s mindaz, ami e hazában az Árpádok alatt a miveltséget képviseli, — az egyház, kevés városaink, sőt az adminisztráció — idegen. — A magyar faj, mint egy nagy sereg telepedett meg az általa meghódított földön, s alkotmányából talán semmi sincs kifejtve, mint hadi szerkezete. Így maradt ez egy bizonyos pontig Anjouk alatt is, — ámbár ezek alatt váltunk tulajdonképp európai állammá — s ha nemzeti miveltségünk ezen fejletlenségén kételkedni akarnánk, maga az, hogy

⁴³ Analógia, decretum, capitulare jogi, ill. jogtörténeti fogalmak. Analógia bizonyos életviszonyokra nézve megállapított jogszabályoknak szabályozatlanul hagyott hasonló viszonyokra való alkalmazása. — Capitulare a frank királyok rendeletei, melyek jogszabályokat vagy adminisztrációs intézkedéseket foglalnak magukban. — Decretum hazánkban 1848 előtt az országgyűlés alkotta és a király által szentesített határozat neve.

nyelvünknek a pár halotti beszéden kívül nincsenek emlékei, melyek a 15. századnál hátrább mennének, elég volna kedvezőbb nézetűek megcáfolására.

A kultúra egy bizonyos foka alatt erős államot csak az abszolutizmus alkothat, s mert ez nálunk nem létezett, részint mert uralkodóink között kevés kitűnő egyéniséget találunk, részint nemzetünk szelleme miatt, mely szolgaságot nem tűr; a magyar állam – főképp miután az Árpádok kihaltak s benne a kapocs eltűnt, mely a nemzet egységét feltartá – mindég gyenge, sőt ingadozó szervezet maradt, mely egyes nagyobb uralkodók alatt, minő Nagy Lajos vagy Mátyás vala, elég erősnek látszott, de állandóan azzá nem lehetett, mert a nemzet egyre reagált minden hatalom ellen, soha nem keresve a szabadságot másban, mint azon teljes függetlenségben, melyet semmi nem fékez.

Igy találta a nemzetet a mohácsi ütközet.

A 2-dik ok, mely e csapást előidézte az, hogy nemzetünk sem feladata, sem azon veszélyek iránt, melyek jövőjét fenyegetik, tisztába nem volt és nem látta át, hogyha nagy jövő után vágyódik, ezt nem Csehország vagy Ausztria meghódításában, hanem keleti és déli határainak kiterjesztésében kell keresnie és azért főképp a moslimok hatalmának fékezésében. Ha Mátyás jobban méltányolja helyzetét és nagyapjának nyomdokait követve, azon erőt, melyet Friedrich és Podiebrad ellen elfecsérelt, a török ellen fordítja, ezek soha határainkon nem léptek volna át.

A 3-dik ok végre elbizakodásunk, mely Mohácsnál mint Nikápolynál feltűnt. Ki főképp az utóbbi ütközet történetét olvassa, kiengesztelve gondol vissza a hibára, miután azok, kik ez ellenséget ennyire megveték, mint hősök haltak meg, de dicső halálok nem mentette meg a hazát.

És vajon mind azon okok, melyek a mohácsi vést előidéték, nem léteznek-e maiglan s nem fenyegetik-e most is jövőnket?

[Augusztus] 30.

Úgy látszik a birodalom Lajtán túli felében az egész világ Mirabeau véleményét követi, mely szerint politikában soha nem érünk továbbra, mint mikor nem tudjuk, hová megyünk. Én kétlelem, hogy birodalmi társunk politikusai között egy legyen, ki tisztán formulázni tudná, mit akar, vagy ki, ha erről némi sejtelmek vannak, meg tudná magyarázni, miért járt el éppen úgy, mint teszi. Leginkább találjuk ezt Csehországban, hol a nemzeti és államjogi oppozíció, az ó és új csehek, a feudálisok és demokraták, a klerikálisok és Husz utódjai vad zavarban zajognak egymás mellett és nincs egyeb, mi őket összetartaná, mint a közgyűlölet a németek ellen, kikben egyik a szláv szupremácia, másik a feudális túlkapasok ellenét vagy az egyházi reformáció képviselőjét látja. – Szomorú helyzet ez, melyben monarchiánkat látjuk, midőn annak elemeit tulajdonképp nem tartja össze más, mint a régi megszokás és azon véletlen, hogy a birodalom szomszédai, kikhez az elváló részek csatlakozhatnának részint e csatlakozást legalább a jelen pillanatban nem kívánják, részint Ausztria népeinek egy része előtt a jelen állapotnál még gyűlöletesebbek. – De ha ez pillanatnyilag megnyugtathat is, annyi bizonyos, hogy egy nagy birodalom tisztán negatív alapon nem állhat fenn s a helyzet nehézsége, sőt veszélye abban fekszik a jövőre, miben keressük azon erőt, mely a birodalom részeit összetartsa, miután az, mi annak egységét alkotá s fentartotta, a monarchikus elv iránti tisztelet, e feladatnak korunkban többé meg nem felelhet.

A szláv népségekre nézve ily kapocsul szolgálhat a vallás, mely a birodalom szlávjait a többiektől elválasztja és ehhez hasonlónak válhatik a biztosság, jólét és szabadság, melyre nézve a birodalom szláv lakóinak sokkal többet nyújthat, mint mit akár Orosz- akár Törökországban várhatnának, s ez áll a románokra nézve is, úgy hogy a feladat a magyar korona országaiban, ha nehézségekkel is megoldható. – De mit nyújthatnak a németeknek, ha azok a szupremáciától megfosztatnak, melyet előbb élveztek? – Magában véve a nemzeti lelkesülést éppen birodalmunk németjeinél nem tartanám veszélyesnek. E lelkesedés legfeljebb a mivelt osztályok egy részénél s annyiban létezik, mennyiben az anyagi érdekekkel ellentétben nem áll, a veszély csak abban fekszik, hogy nem létezik semmi, mit a nemzeti érzet ellensúlyozására felállíthatnánk, s ily viszonyok alatt még egy magában véve gyenge eszme is nagy következtetéseket idézhet elé.

Legtöbb bizalmunk még a porosz prépotenciában helyezhető, melyet a jelen győzelme bizonyosan nem kevesítették, s mely azon vágyat, melyet németjeink egy része a nagy Németországhoz érzene talán kisebb mértékre fogja redukálni. – Mi Ausztria államférfiainak nem sikerül, az, hogy a birodalom német lakói megelégedjenek és birodalmunk fentartásáért lelkesüljenek ismét, azt talán a porosz junkerek fogák eszközözni.

[Augusztus] 31.

Lesz-e jelen háborúnak hatása az államok teritoriális viszonyainak megváltoztatására, nem tudom és igen óhajtom, hogy ilyen ne legyen, mi által a két nemzet között kifejlett gyűlölet még fokoztatnék és csak új véres küzdelmek magvai hintetnének el; de hogy ezen háborúnak az emberek nézeteire és meggyőződéseire nagyszerű hatása lesz, az iránt már most sem lehetnek kételyeink s én nem ismerek eseményt, mely ily rövid idő alatt az emberek eszméiben nagyobb átalakulást idézett volna elé. — Csak ha a harc zaja megszűnt s az ágyuk füstje elvonult, fogjuk látni sokaknál — még a porosz királynak is nem nagy öröme, az embereken kívül mennyi, elébb kétségbe nem vont elv és bölcs politikai maxima fekszik örökre eltemetve a csatamezőkön.

Mindenekelőtt e háború végkép megsemmisíti az előítéletet, mely a régi rendszer elvei szerint szervezett hadseregeknek előnyeiről létezett. — Mi a porosz-orsztrák hadjárat után még kétséges lehetett, az — most midőn a német haderő Európa elismert, legkitűnőbb seregével mérkőzött — bizonyossá vált: az, hogy oly sereg, mely rövid szolgálati idő mellett a polgárokból áll, kik polgári keresetjüket félre téve fognak fegyvert, s háború után ismét foglalkozásaikhoz visszatérnek, bármily kereséggel, — melynek harcosai hosszabb prezencia mellett gyakorlottabbak, — megmérkőzhetnek. A jelen háború a legerősebb ok a milic-rendszer mellett s ennek behozatalához fog vezetni minden országban, habár eleinte a porosz rendszerhez hasonló szigorúbb szervezettel. — A következtetések, melyeket a régi értelemben vett hadseregek megszűnése s oly védelmi rendszer, mely mellett minden polgár katona s így minden katona polgár, főkép a királyi hatalomra gyakorolni fog, felszámíthatatlanok. — Oly seregnél, mely polgárokból áll a hadúr nem a fejedelem, hanem a törvényhozás, habár most, midőn e rendszer csak még Poroszországban, azaz a föld legmonarchikusabb népénél hozott be, ez még nem tűnt fel.

E háborúnak ok, sőt minden védhető ürügy nélkül megkezdése sokakban, kik a monarchiát eddig a béke garanciájának tekintették, megingathatta ezen meggyőződéseket és talán még többeknek jutatja eszébe, hogy azon garancia, melyet alkotmányos törvényhozások a pénz és katona ajánlás jogában bírnak, a népek legfontosabb érdekeinek védelmére, nem elégséges mindaddig, míg a fejedelem a háború üzenés korlátlan javával felruházva, a nemzetet — melyet mint jelenleg Napoleon okatlanul harcba kevert — oly helyzetbe hozhatja, melyben önvédelemre és az evvel járó minden áldozatokra kényszerítheti.

E háború el fogja oszlatni azon előítéletet, melyet részben magam is osztottam, hogy az abszolutizmus, mely egy nagy nemzet erejét egy kézben összpontosítja, a nemzeteket kül megtámadás ellen erősebbé, s más nemzetekkel szemközt hatalmasabbakká teszi, mi jóformán eddig az egyetlen cáfolhatatlan ok volt, mi az abszolutizmus mellett felhozott, és hiú nemzeteket minő a francia arra biztatá, hogy szabadágukat külső befolyások biztosítására áldozzák fel. És e háború ezen kívül megmutatta azt is — és ennek úgy hiszem közvetlen következtései is lesznek — minként arra, hogy Németország biztosnak érezze magát, sőt e világ egyik leghatalmasabb állama legyen, nem szükséges, hogy a történetben eddig tanúsított jellemét megváltoztassa, hogy gazdag sokféleségéről lemondjon és az egyéni fejlődést merev centralizációnak áldozza fel, de hogy a német nép megtarthatja mind azt, minek nagyságát köszöni, anélkül hogy állásáról, mely őt mint nagy nemzetet megilleti, lemondani kénytelen lenne.

Végre, ha a jelen háború következtéseiire gondolunk, nem hagyhatjuk ki számításainkból azon hatást, melyet ez undok mérszarlás mondhatjuk általánosan előidézt, s ha meggondoljuk azon befolyást, melyet napjainkban a közvélemény még Oroszországban is gyakorol, lehetetlen bé nem látnunk, a jelen eseményekben jövő békének egy garanciája fekszik. — Az örök békének apostolai sokak előtt neveltség tárgyának vétettek, de az ágyuk a Rajna mellett meggyőzőbben fognak szónokolni még ezeknek is és éppen hogy ily óriási harc úgy szólván ok nélkül, egyes uralkodók jószántából kezdetet meg, s hogy az a 19-ik században így folytattatik, ki fogja tüntetni a rendszer egész abszurditását, melyet a háború üzenésében és viselésében eddig követünk, s mely jelen mivelt-ségünknek nemcsak morális elvével ellentétben áll, de azon haladások után, miket a tudomány tett, s melyek ölü eszközeink tökéletesítéséhez vezettek, egy hetekig tartó harc oly pusztításokat okoz, melyek előtt maga Tamerlan elborzadna.⁴⁴

⁴⁴Tamerlan v. Timur v. Timur Lenk, nagy mongol fejedelem (1333–1405).

Szeptember 1-én.

E napokban olvastam ismét Goethe *Dichtung und Wahrheit*-jében a strassburgi Münster leírását,⁴⁵ tegnap érkezett az első hír bombázatásáról. – Annyira lehetetlennek tartottam, hogy, ámbár az újság több hírlapban adatik elé, fogadásokat ajánlottam. – A gondolat, hogy a német művészet egyik legremekőbb művét németek rontják el, pedig anélkül, hogy arra kényszerítve legyenek, mert hisz Strassburgnak pár héttel előbbi elfoglalása a hadjáratban lényeges befolyással nem lehet, hogy ezt azon pillanatban teszi, midőn Elsaszt anektálni akarják és semmi nem fekszik inkább érdekökben, mint az, hogy a népet, mely fájától elidegenedett, a visszakapcsolás eszméjéhez édesgessék – mindez nekem oly hihetetlennek tetszett, hogy az egész hírt koholmányoknak tartottam. De nincs többé kétség. Az *Allgemeine* és több porosz lap a helyszínről vett levelek szerint elmondja e herostratosi tett részleteit. Ennyire vihette csak néhány héting folytatott háború Európa egyik legmiveltebb nemzetét. Mit mondana az öreg Goethe, ha látná, hogy azon mű, melyet Ervin von Steinbach a német nép dicsőségére épített, most romjaiban a német nép gyalázatát fogja hirdetni. Mert ha e tett nem gyalázatos, úgy nem ismerek ilyet.

[Szeptember] 2.

Ma végzem kurámat s ma van az első nap, midőn ittlétem alatt rosszul érzém magamat s mi e négy hét alatt nem történt velem, ismét aggódtam egészségemen. Ma végzem 57-ik évemet, vajha holnap ujonnan születve indulnék hazám felé, legalább a tekintetben, hogy nem foglalatoskodom egészségemmel.

Az embernél, ki egész életén át mindig reflektál, természetes azon tárggyal is foglalkozik, mely mindenkihez legközelebb fekszik s mint mindennek, úgy egyes érzéseinek okait kutatja és lehető következei felett elmélkedik, s így minden gondolkozó hajlammal bír a hypochondriához, de ennek ellenszere, mint azt már Kant kijelölte abban fekszik, hogy meggondoljuk mennyiszert mentünk keresztül hasonló érzéseken minden rossz következés nélkül, s hogyha a baj komoly lenne, nem segíthetünk rajta. Még jobb ellenszer az, ha minden önzéstől kivetkezve magunkat is objektíve tekintjük, s halálunkat oly eseménynek tekintjük, mely a világra nézve nem fontos, s melynél, miután a jövőt előre nem látjuk, még kérdés, bajnak vagy szerencsének tekintsük-e? Hisz már Kempis Tamás megjegyzé, hogy legtöbb bajunknak oka az, mert magunkat szerfelett szeretjük. – Csak hogy mindezen okoskodások éppen akkor, mikor reájok szükségünk volna, elvesztik hatásukat és kellemetlen érzéseinket, melyeket a reflexió okozott, maga a reflexió nem gyógyítja meg.

Regensburg.[1870.szeptember] 3.

Ma töltöttem be 57-ik évemet. Létünk mérföldkövei azon korban, melyet elértem, nem igen kellemesek és ismertem többeket, kik öregebb korukban rossznéven vevék, ha valaki őket a napra emlékezteté vagy éppen szerencsekívánataival közeledett. Hisz minek emlékeztessük magunkat arra, hogy pályánknak már csak egy kis és kellemetlen része van hátra, mely alatt nem tehetünk mást, mint hogy a vándorként, ki egy szép hegyi vidékből a síkra jött, mindég vissza és visszanezzünk a szép hegyekre, melyek most a távol kékében eltűnnek és melyek között oly boldogoknak éreztük magunkat, és ezen emlékek által vigasztaljuk magunkat a fáradtság és unalom között, mely reánk vár. – De annyira bizonyos-e ez? Vajon, ha csak rövid út választ el a tetőtől, s csak rövid időt tölthetünk mielőtt a sötét völgybe kell leszállnunk, a tág kilátás, melyet addig még élvezni fogunk, nem ér-e fel örömeinkben egész utunkkal, melynek célja tulajdonkép nem is volt egyéb, minthogy ezt magunknak megszerezzük? S ha a tikkasztó napok, midőn a kalászkok megértek, nem hasonlíthatók a kellemes tavaszakkal, mikor a földeket bevetik, vajon a munkás, midőn homloka izzadságában felgyűjti és behordja termését, nem érzi-e boldogabbnak magát, mint mikor remény s aggodalom között a vetéssel foglalkozott. Avagy a kandallónkban a vígan pattogó tűz lassanként lelohad s a lángok helyett csak parázs marad, nem terjeszt-e ez talán több és mindenesetre kellemesebb meleget.

⁴⁵Sämtliche Werke. Vollständige Ausgabe in sechs Bänden. Stuttgart. 1860. 4. Bd. 163.

Tekintsünk reménnyel a jövőbe, habár rövid lenne az.

Ma hagytam el Carlsbadot, még mielőtt elindultam, távirát kaptam fiamtól, hogy Salzburgban találkozunk. Nagy öröm volt ez, melyet egyik gyermekemnek köszönök. Fogadjuk ezt kedvező előjelnek születésem napjára. Este Egerben⁴⁶ kaptuk a vasúti konduktor által a hírt Napoleon elfogatásáról. Az úton több falutornyon lobogókat, több nagyobb helyet kivilágítva láttunk, így itt Regensburgban is, ámbar csak féltizenkettőkor érkezünk meg, több házat kivilágítva, mint Svandorfban⁴⁷, hol a vonat egy óráig állott, a beszélgetésekből észre volt vehető, az öröm itt Bajorországban koránt sem általános.

[Szeptember] 4. Regensburg.

Midőn felketünk az egész várost fellobogózva találtuk, sok helyen a bajor mellett csak a sárga-vörös-fekete német szízló díszlett, a legtöbben ehhez még egy porosz lobogót szegtek ki, mások a déli német ország minden színeit s azok között egy fehér-vörös-fekete szízlót, melynek jelentőségét kérdezve azon választ nyertem, hogy ez a jövő egységes Németországot illeti, úgy látszik a sárga színnek felcserélése a fehérrel, azt akarja jelenteni, hogy a hely, melyet eddig az osztrákok foglaltak el a poroszké lesz. — Sajnálatos volna, ha Németország átalakulása csak ennyiben állna, mert ekkor a nyereség, melynek szomszédaink most örülnek, a békák országának azon változására emlékeztetne, midőn a brekekő nép Jupitertől a tuskó király helyett golyát kapott. — Egy bizonyos s ez az, hogy a reformáció óta, mely Németország feldarabolását századokra szükségessé tévé, a jelennél nagyobb eseményt a világ nem látott, nemcsak Németország jövő alakulására, hanem Európára nézve és ezen esemény, — mint minden mire előkészülve nem vagyunk, — veszélyes nemcsak az osztrák-magyar birodalomra, hanem Németországra is: főként az első pillanatban. E veszélyektől csak a németek önmérséklete menthetne meg, de vajon várhatjuk-e ezt még e föld legphilosophobb népétől is diadalának első pillanatában? Később — a népnek jelleme, mely, valamint annak eddigi történetére befolyást gyakorolt, úgy befolyással lesz annak jövőjére is, a felsőbb-séget, melyet e nemzet ily rögtön elért, azon korlátok közé fogja szorítani, melyek között az a civilizációnak érdekében fekszik. De várható-e, hogy miután e nemzet egységének eszméjét minden várakozáson felett néhány heti küzdelem után kivívta, most nem fog fellépni oly követelésekkel Franciaország irányában, melyeket jelenleg talán megtagadni nem lehet, de mellyel Európa két nagy nemzete között egy élet-halál harcot fognak előidézni? A kormányok, maga Bismark kétségen kívül átlátják a veszélyt, mellyel az Elsass és Lothringen visszacsatolása jár, de ily győzelmek után lesz-e elég hatalmas és erős még ő is, hogy az egész német nemzetnek minden oldalról nyilatkozó ebbeli kívánatának ellentálljon? És nem mondhatjuk-e előre biztonsággal, hogy miután ez elérve lesz, a német nemzet ki fogja nyújtani kezét a balti tartományok után és később Ausztria német tartományaira, annyival inkább, mint azon vágy, melyet magok a tartományok a visszacsatolás után érzének, azon mértékben erősebbé fog válni, melyben a befolyás, melyet a német elem a birodalomban gyakorolt inkább természetes mértékére szállíttatik le s a nagy német nemzet dicsősége emelkedik? — Mindez a dolog természetében fekszik s ilyen, az is, hogy miután a német nemzet győzelmei Poroszország hatalma és csak azáltal vívattak ki, hogy Bismark a hatalom érdekében az alkotmányt megszegé, sőt lábball tiporta és miután azon célok, melyekért most minden német lelkesül, csak ismét a porosz hegemonia és minden erőknök ily koncentrációja által érethetnek el, melyeket csak az abszolútizmus eszközölhet, a német nemzet egyes részeinek autonómiaja, sőt még szabadsága követeléseiben is annyira engedékeny lesz, hogy a föderáció eszméje, sőt maga az alkotmányosság, pusztá formává sorvad le. — Igaz, hogy ez ellentétben áll a nemzet múltjával. De nagy s váratlan szerencse nem változtatja-e meg sokszor az egyének egész életét, s nem tapasztaljuk-e ezt nemzeteknél is?

Valamint Németország győzelmét egész Európára nézve szerencsés eseménynek tartom, úgy a veszélyek előtt, melyek azáltal, hogy e győzelem ily módon vívatott ki, főképp birodalmunkra nézve támadtak, nem hunyhadjuk be szemünket s főfeladatunk, hogy ezeket a lehetőségig kikerüljük.

Mit a jelen pillanatban szükségesnek tartok a következőkben áll:

1. Kerülni a jelen pillanatban mindent, mi Poroszországgal konfliktusokat idézhetne elő s megszerezni minden áron ezen állam barátságát, ha szükséges, még áldozatokkal is.

⁴⁶ Csehországi kisváros, mai neve Cheb.

⁴⁷ Schwandorf (Bajorország).

2. Szoros szövetségbe lépni a birodalom németjeivel s felhasználni állásukat a szláv követelések fékezésére.

3. A lehetőségig kifejtetni Magyarország szellemi és anyagi képességét, hogyha majdan a birodalomnak német része elszakad, — mit már csak idő kérdésének tarthatunk, Magyarország egy önálló állam alkotására képes legyen, s ugyan ezért lehetőségig megegyezni a románokkal.

4. Elkövetni mindent, hogy ezen érdekesség, mely az utolsó események által a dinasztia és Magyarország között támadt, mindkét részről elismertessék, s hogy valamint hazánkfiak bétájtják, hogy nemzetünk jövője csak a dinasztia fentartása által biztosítható, úgy a dinasztia meggyőződjék, miként hatalma, sőt fennállása ezentúl Magyarországnak s benne a magyaroknak megerősödésétől függ.

Salzburg. [1870. szeptember] 5.

Ma délután érkeztem meg. Mióta Szalay⁴⁸ meghalt, e hely, melyen ugysis számkivetésem egy idejét töltöttem, mindég csak szomorú bényomást tesz reám, ma először érkeztem meg más érzelmekkel. Itt vártam fiamat, s itt találtam őt. Csak egy órával érkezett meg ép egészségben. Tirolból jött, hol a Gross Venedigert⁴⁹ mászta meg, s a szép kilátásért ott hagyta, ha nem is egész, legalább arca bőrért. Nem láttam soha amerikai indiánust, de ha a vörösbőr elnevezés találó, úgy nézhetnek ki, mint most Lórándom. Szalonban e vörös arc, melynek félbőre léhámlik, úgy hiszem nem igen tetszenék, én nem győztem reá nézni. Valóságos képe a fiatal erőnek és férfiaságnak. *Frugalis thea*⁵⁰ mellett víg estét töltöttünk együtt, melyet a hazuról vett hírek még fűszereztek.

Salzburg. [Szeptember] 6.

Gyönyörű napot töltöttem fiammal és Molnár Aladárral⁵¹ Bertholsgardenben⁵² s a királyi tavon, melyen végigeveztetjük magunkat. A vidék bájló és soha szebb időben nem láttam azt. Ha volt valami, mi élvezetem közé egy kis keserűséget vegyített, az azon tapasztalás, hogy oly sétálás, melyet még pár év előtt észre sem vettem, most már kifáraszt. — Szomorú lenne, ha ez nem múlt tünemény, hanem korom következése lenne már. Még erőre lenne szükségem, hogy annak, mit eddig megkezdtem, csak egy részét fejezzem be. — Már késő estve volt, mikor visszatértünk. Ujabb tudósítások érkeztek. — Párizsban kikiáltották a respublicat és a császárné Belgiumba utazott, s így ismét Napoleonida⁵³ nincs Franciaország határain.

E hírek, ámbár azokat mindenki előre tudhatá, nagy érdekekkel bírnak.

1-ször Párizs ez ízben ismét Franciaország nevében határoz, s midőn azon dinasztíát, melyet pár hónap előtt a francia nép többségének milliói erősítettek meg trónusokon, egyszerűen elkergeti, mértékét adja azon biztosságnak, melyet az általjános szavazat kormányoknak adhat. Párizs ez ízben ismét, mint Franciaország lép fel s a provizórius kormány, midőn a szenátust és törvényhozást feloszlatja, elismeri ezen igényét. Hisz e felosztatás után a párizsi nép az egyetlen hatalom, melyet a provizórius kormány a háború folytatása vagy béke megkötés kérdésénél respektálni kénytelen.

⁴⁸ Szalay László (1813–1864), történétíró, reformpolitikus, MTA tagja, Eötvös egyik legjobb barátja. *L. Nizsalovszky Endre–Lukácsy Sándor: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967.*

⁴⁹ Venediger v. Grossenediger, a Hohe Tauern legmagasabb csúcsa (3660 m) a Grossglockner és a Glocknerwand (3721 m) közelében, vízvázalató a Salzbach és Drau között Tirol és Salzburg határában.

⁵⁰ *Frugalis tea*, talán gyümölcsből való teát jelent, bár „frugalis” szónak van derék, alkalmas jelentése is.

⁵¹ Molnár Aladár (1839–1881) pedagógus, író, tanár, 1867-től a közoktatásügyi minisztériumban titkár, 1869-től osztálytanácsos s Eötvös munkatársa.

⁵² Berchtesgaden Salzburgtól délre fekvő kisváros, ismert kiránduló- és nyaralóhely. Közelében van a Königssee, mely 11 km hosszú és 1 km széles alpesi tó.

⁵³ Összefoglaló neve I. Napóleon francia császár összes rokonainak s ezek utódainak.

Még érdekesebb a tragikai igazság, mely ezen eseményekben nyilvánkozik. Csakhogy a tragikai hős nem III. Napoleon, nem is a Napoleonidák, hanem a francia nép, mely utolsó évek furfangosságában nagy uralkodóját azért emelte a trónra, mert benne annak képviselőjét látá, ki által a dicsőség tetőfokára emeltetett s mely ezáltal meghálálni akarta az I. Napoleon érdemét, hogy Franciaországot leigázva, mintegy pótléku szabadságáért, egész Európa jólétét és milliók életét áldozta fel dicsvágyának s mely most ezért ugyanazon napoleoni elvek képviselője miatt a legnagyobb megaláztatást szenvedí, melyen nagy nemzet valaha keresztül ment, és mindentől, mit nemcsak Napoleon alatt, de elébb is igazságtalan harcaival szerzett, egyszerre megfosztaték.

Salzburg. [Szeptember] 7.

Gaisberge⁵⁴ akartam menni, de oly fáradtnak éreztem magamat a tegnapi séta után, hogy Aigenben⁵⁵ maradtam, s az egész délelőttöt, míg fiam a hegyről visszajött, a kertben töltöttem. [1]849-ben öt hónapot töltöttem itt. Rövid idő, de nem hiszem, hogy valaki ily időben többet érzett, többet szenvedett volna, mint akkor én s midőn ma több mint húsz év után a szép őszi napon körüljártam, felkeresve a régi kedves helyeket, melyeken azóta épügy nem változott semmi, mint a felséges kilátáson, mely minden felől nyílik, szívemet leírhatatlan érzelmek tölték el. Mintha régi sebeim megnyílnának, de nem hogy fájdalmat okozzanak, hanem csak hogy helyeket lássam és érezzem, hogy kigyógyultak.

[1]849 tavaszán jöttem ide. Elveim s meggyőződéseim nem engedé, hogy Kossuthot azon pályán kövessem, mely a haza vesztéhez vezetett s mert ellene nem léphettem fel anélkül, hogy szakadást okozva hazám elleneinek győzelmét még könnyebbé tegyem, önként számkivettem magamat. Remény nélkül, mint hontalan álltam a világon. Minden min 35 éves koromig dolgoztam, romokban feküdt és semmi kilátás nem nyílt. – Mert hisz a győzelmek, melyeket fegyvereink kivittak – honfiúi büszkeséggel tölték szívemet, de még ha azoknak állandóságában bíztam is volna, nem hoztak közelebb hazámhoz, mert hisz e győzelmek azok által vívattak ki, kiket sokkal jobban ismertem, semhogy velek valaha ismét együtt járhattam volna. – Azon legszerencsétlenebb helyzetben találtam magamat, midőn a haza érdekei személyes érdekeikkel csaknem ellentétben állnak, s erényre van szükségünk, hogy saját zászlónk győzelmén örülni tudjunk. Egyetlen vigasztalásomat családomban találhattam volna s még az is csak fájdalmamat nevelé. Hisz, ha mindent felégetve, gyermekeim ártatlan játékainak néha örültem, a jövő percben helyzetem jutott eszembe, hogy az ártatlanokat talán csak nyomorra nevelem s nem adhatok nekik semmit, még nevet sem, miólta az enyém csak gyűlölet tárgyává vált. – És most mennyire megváltozott mindez, mennyire visszanyertem mindent, mit akkor örökre elveszettnek gondolék, sőt többet, mert hisz több az állás, melyet a haza elfoglal; jobb, mint azt fiatal korunkban csak reményleni mertük. Mindez az öt óra alatt, melyet ma az Aigen-i kertben töltöttem, átvonult lelkemen és szívemet mély meg hatás és hála töltötte el az isteni gondvelés iránt, mely ily csodálatos utakon, sok fájdalom között idáig vezetett és talán soha ember megalégedettebben s ily hálás szívvel nem hagyta el e kertet, mint én ma, midőn fiam a hegyről visszatérve, velem a városba kocszított.

Salzburg. [Szeptember] 8.

Bármi történik, a természet nem változik meg, s így miután már harmadnapja vagyok e városban, ma esni kellett, és esik is, mintha megbánva a több napi szünetet, most pótolni akarná a több napig elmúlászott öntözést. – Abtenau⁵⁶ helyett, hová már kocsit fogadtunk, e napot nyugodtan töltjük kocsmánkban, olvasva s levelezve, mintha otthon volnánk.

A távirda semmi újabb nagyobb hírt nem hozott. A lapok az utolsó eseménnyel s népünnepekkel foglalkoznak, melyekre az alkalmat adott. A lelkesedés általjános és Napoleon ural-

⁵⁴ Gaisberg Salzburgtól keletre fekvő, 1286 m magasságban fekvő kirándulólhely.

⁵⁵ Aigen kiránduló hely Salzburgtól keletre szép parkkal és kastéllyal. (*Pethő Tibor – Szombathy Viktor: Ausztria. Bp. 1969. 301, 416.*)

⁵⁶ Abtenau kirándulólhely Salzburg közelében.

kodásának legalább egy nagy eredményét mutathatja elé: az egész német nemzet egyetértését, mely elébb sokak által éppoly lehetetlennek tartott, mint a mobile perpetuum. Az mit Franciaországban látunk, nem méltó ellenképe e nagyszerű diadali örömmek. — A fájdalomban vagy haragban, mely ott nyilatkozik, nincs semmi nagyszerű és nagy frázisokon kívül, mely mind a [1]793-iki reminiscenciákkal telvék, nincs semmi bámulható. — Az egyik kiáltványban, melyet tegnapi olvastam, az mondatik, hogy az ellenségeket, kik [1]792-ben Franciaországot megszállták, a Respublica űzte ki és hogy a Respublica ki van kiáltva. — Nem emlékeztet-e ez a baculus stat in angulo⁵⁷ okoskodásra, melyről mint logikusok tanultunk. — Egy más manifesztumban a francia munkások felszólítják a német seregben szolgáló munkásokat, hogy miután a zsarnok el van űzve s a népek testvérek, ők menjenek haza s folytassák munkájukat vagy fogjanak kezét a francia munkásokkal a zsarnokok elűzésére. S ugyanakkor az oficiális lap hirdeti, hogy a francia külügyér rendeletet küld minden követjeihez, hogy senki a béke iránti értekezésekbe ne bocsátkozzék, — mert Franciaország a békéről addig senkivel még szóba sem áll, míg egy ellenség határain lesz. Nem nyomorúságos-e mindez 1814 és 15 után, nem émelgős (!)-e, ha e törpe, elkorcsosodott faj a forradalom nagy korszakára hivatkozik, melynek csak vadságát és gonosz indulatait tartotta meg, de nemes lelkesedését nem is érti már. — Egy új [1]792-öt reméltek. Első kelléke a Braunsveigi herceg lenne⁵⁸, kinek a republikai fegyverek győzelme nagyrészen köszönhetőek, a második az, hogy az összes német nemzet helyett, mely most fegyverben áll, ismét oly hadsereg álljon szemközt [velük] veletek, minőt a braunsveigi Herceg vezetett. — De ha a megtámadók különbözők az akkoriaktól, még nagyobb a különbség a védelmezőkben s főképp az ügyben, melyért a küzdelem folyik.

Akkor a megtámadott Franciaország volt. Megtámadva a legigazságtalanabb ürügy alatt, hogy alkotmányának megváltoztatásában akadályoztassék. Most Németország támadtatott meg, egyedül azért, mert fejlődése francia túlsúlyt veszélyezteté s bámulható-e, hogy valamint [1]792-ben az egész francia nép indigválva fegyverhez fogott, úgy most ugyanazt teszi a német, felkelve azon eréllyel s hatalommal, melyet minden jóra való nemzetnek éreznie kell, midőn legszentebb jogaiban sértetik.

[1]792-ben a francia nép nem felsőbbiségért, de szabadságért küzdött. Zászlóit nagy eszmék lobogatták. A németeket most az idegen zsarnok fenyegető állása kényszeríté a harcra, most ők azok, kik nagy eszmékért küzdenek s ha [1]792 év története valakit bátorít, ez éppen a német nemzet.

Abtenau. [Szeptember] 9.

Ma jöttünk Salzburgról Gollingon⁵⁹ át idáig. Gollingon megnéztük a vizesést a legszebb időben. Tizenkét esztendeje, hogy a gyermekeimmel itt valék. Akkor igen szomorú helyzetben, mert Ágnes komolyan megbetegedett Gasteinben és aggódtunk életéért. Akkor is ily szép idő volt. Míg én a gyermekeket a vizeséshez vezettem, ő a korcsma előtti nagy hárs alatt fogott helyet s onnan nézte a vidéket. Mikor visszajöttünk a gyermekek zajjal fogták körül, mindenik külön elmondva a látottakat, s ő mint monda, hetek óta nem érezte magát jobban. Első derültebb pillanataim voltak, több szomorú hét után. Mindez oly elevenen állt előttem, mintha tegnapi történt volna. — Általán véve gondolataim jó felét emlékeim képezék és nem az események, mert ezekre nézve nincs, ki inkább felejtene. Vannak

⁵⁷ Logikai példamondat iskolai tankönyvben. Eötvös tanára Imre János volt, az ő logikai tankönyvében e mondatot nem találtuk meg.

⁵⁸ Célzás az 1792. április 20-án kitört francia-osztrák háborúnak a braunschweigi herceg szerepére. E harcok során kezdetben a francia forradalmi hadsereg több csatát veszített. A franciák magára találását, a belső erők koncentrációját és a belső ellenség legyőzését nagymértékben segítette az a kiáltvány, melyet a francia határon összevont porosz hadsereg parancsnoka, a braunschweigi herceg intézett a francia lakossághoz. A herceg ugyanis e kiáltványban kijelentette, hogy a háború célja a királyi hatalom visszaállítása, a „zendülők” megbüntetése. E kiáltvány óriási felháborodást keltett a franciák között s csak sietteté az ellenség elleni összefogást.

⁵⁹ Golling kisváros Salzburgtól délre (476 m) kedvelt kiránduló hely. Abtenau és Golling közelében van a nevezetes schwarzbachi vizesés, ahol a kétágra szakadt víztömeg mintegy 95 m magas falról esik alá. (Pethő T.—Szombathy V.: i. m. 501—502).

egész évek életemben, melyekről nem tudnék számot adni, de amit éreztem, mit gondoltam, továbbél bennem, egy része lételemnek, mely csak velem veszt el. Goethe beszélgetéseiben Kanzler Müllerrel mondja⁶⁰, hogy az Erinnern csúnya szó, mert az, mit magunkban csak erőlködve kell felkeresnünk, nem is érdemi az emlék nevet. Csak az, mi létünkkel összeforrt, mi annyira eggyé vált valónkkal, az igazi emlék és éppen azért emlékeink becse és a hatás, melyet reánk tesznek, nem is függ a külső eseményektől, sőt mindenki tapasztalhatja magán, miként igen sokszor látszólag kis körülmények, egyes pillanatok nyájas vagy sértő benyomása felmarad gyermekségünkől legkésőbb korunkig éppen mert talán lágyabb hangulatban valánk s azért képesebbek, hogy mélyebb benyomásokat fogadjunk el, főképp pedig kétségen kívül, mert e pillanatokban mélyen éreztünk s a magában véve érdektelen körülmény érzelmeink és gondolataink irányát megváltoztató.

S mi egyesekről áll, az áll nemzetekről is. A hatás, melyet egyes események vagy személyiségek fejlődésükre gyakorolnak, itt is, nem azoknak nagyságától, hanem más magyarázhatatlan körülményektől függ, és egyes a történetre látszólag kevés befolyást gyakorolt egyéniségek vagy bizonyos adomák, feltartják kedvességüket a nép előtt és mint ideálok hatnak nemzetök jellemére még akkor is, mikor nagyobb kortársaik s a legnagyobb diplomáciai sőt harci események csak a történészek érdekét vonják magokra. — Csak az hat az emberre, s így tulajdonképp csak az fontos, mi valamely fejlődés csiráit hordja magában.

Aussee.[Szeptember] 10.⁶¹

Ismét élvezetes napunk vol. Eltérve utunktól felmentünk a Gosai tóhoz⁶². Nagyon fáradtnak éreztem ugyan magamat, de fiam vágyódott e séta után, mert mikor vele utólszor itt valék, ez volt azon hely, hol a természet szépsége őt először megragadta. Bőven meg lettem jutalmazva fáradtságomért. Az ég tiszta vala s még egészen fellejtelen, mi ily kilátásoknál a legkedvezőbb. Soká ültünk a parton gondolatainkba merülve. Fiam, hihetőleg közelebb fekvő, kedves emlékekkel foglalkozott. Én visszagondoltam az időre, midőn gyermekeimmel utólszor itt voltam, és vidám lármájok és csengő gyermek nevetésök kedves zajjal töltötte körömet. Leányaim akkor a parttól néhány lábnyira a vízből kiálló nagyobb sziklához töltést csináltak. Nagy fáradsággal összehordva a köveket s egymásra rakva míg a szikla a parttól össze volt kötve s ők száraz lábbal mehettek volna reá, ha Ilona el nem csúszik s ez alkalommal térdig nem ázik meg. — Nagy volt az öröm a roppant mű felett, mely — mint Ilona komolyan hívé — bizonyosan meg fog maradni, mert hisz kőből van. Felkerestem s megtaláltam a sziklát, a töltésnek nincs nyoma. A tizenkét év, mely azolta eltelt, nagyobb dolgokat mosott el.

Az út, a Gosau és a Hallstadi tó között, rendkívül vad és ezért még a legszebb világitás mellett is inkább szomorú benyomást tesz. Szűk völgy meredeken felnyúló mészkősziklák között, melyeken meredekségek miatt csak keskeny szalagokban vonul fel a fenyves, többnyire fiatal vagy a sovány talaj miatt eltörpült fákból, melyeken az itt sokszor dühöngő szélvész és zápor nyomai látszanak. A völgyön végig a gosai patak zúg le a tó felé, s miután ez számtalanszor kiöntve a völgy simább részét használhatatlanná teszi, csak a hegy alsóbb, de már meredek részére szorul a mezőgazdaság. Eszembe jutott áldott alföldünk, mely csaknem munka nélkül tartja el lakóit, míg e szegény nép oly helyeket szánt s trágyáz évenként, hátán puttonokban hordva fel a trágyát, hová restelne felmenni és sokáig gondolkoztam a hatásról, melyet a geografikus viszonyok különfélesége az egyes népekre előidézett, — nemcsak életmódokra és nézeteikre, hanem egész jellemekre is, mely végre, ha Darwin teóriáját az emberekre alkalmazzuk, kiknek fejlődésére nézve az kétségbe vonhatatlan — csak azon viszonyoknak eredménye, melyekben valamely nemzet hosszú ideig élt s melyek alatt bizonyos tulajdonai és

⁶⁰ „Ich statuere keine Erinnerung in eurem Sinne, das ist nur eine unbeholfene Art, sich auszudrücken. Was uns irgend Grosses, Schönes, Bedeutendes begegnet, muss nicht erst von aussen her wieder erinnert. . . , es muss sich vielmehr gleich vom Anfang her in unser Inneres verweben, mit ihm eins werden. . . ” (Goethes Unterhaltungen mit dem Kanzler Friedrich von Müller. Hrsg. von. C.A.H. Burkhardt. 3. verm. u. verbess. Aufl. Stuttgart u. Berlin. 88).

⁶¹ Aussee kisváros Ausztriában, kedvelt kiránduló hely a Traun lábainál, Ischl-től délkeletre.

⁶² Gosau (7–800 m) Aussee-től nyugatra, falu, melynek közelében van a Gosausee másfél km hosszú és fél km széles tó.

képességei inkább vagy kevésbé fejlődtek ki, egy bizonyos típust alkotva, mely azután a nemzés által feltartja magát még akkor is, mikor a viszonyok, melyek azt előidézték, rég megszűntek.

A magasabb hegylakónak tulajdonai mind geográfiai helyzetökben találják magyarázatukat. Hogy a folytonos küzdelem, melyben a természettel él, jellemét megedzi s bátorságát kifejti, éppoly természetes, mint az, hogy a veszélyek, melyek őt környezik s melyektől minden erélye s előrelátása mellett magát nem oltalmazhatja meg, őt vallásosabbá teszi. — A szeretet is, mellyel mostoha szülőföldjéhez ragaszkodik, megmagyarázható, miután mindazt, mi azt lakhatóvá teszi, a kevés kényelmet, melyet élvez, elődei és saját fáradságának teremtményeit láthatja, s ki ne ragaszkodnék ahhoz, mit maga alkotott. De meggyőződésem, hogy e viszonyok talán még nagyobb befolyást gyakorolnak a kultúra kifejlődésére.

Egész civilizációnk egyrésztől szükségeinek eredménye, másrésztől azon lehetőségnek, melyet magunkban s a körülöttünk levő természetben e szükségek kielégítésére találunk. Amint egy népnek szükségei nagyobbak lesznek, úgy terjed civilizációja is, de csak addig [ameddig] a viszonyok a szükség kielégítését lehetségessé teszik, s így meg vagyok győződve, hogy azon népek, melyek e hegyek közé szorultak, aránylag sokkal hamarabb emelkedtek a műveltségnek egy bizonyos fokára, mintha például alföldi rónáinkon telepedtek volna meg, hol századokon át a pásztorkodással eltarthatták volna magokat. Ellenben ily népek civilizációja csak igen nehezen emelkedhetik egy bizonyos fokon túl, mert ha más népekkel való érintkezés által újabb szükségeket éreznek is, egy bizonyos fokon túl, a természet ellenáll minden törekvésnek, míg ellenben kedvezőbb viszonyok alatt, csak a szükség érzetének kell támadni, hogy a haladás biztosítva legyen.

Civilizációnk jelen fokának nagyszerű eredményei éppen onnan várhatók, hogy a közlekedési eszközök tökéletesedése s azon haladás által, melyet a természet ismeretében tettünk, a civilizált élet szükségeinek érzete mindég tágabb körökben terjed el, s vele egyszerre a lehetőség azoknak kielégítésére, s hogy így, valamint a törekvés a haladás után, úgy a haladás lehetősége nagyobb, mint az eddig valaha volt.

Rottenmann. [Szeptember] 11.⁶³

Az egész napot kocsiban töltöttük, a legszebb vidéken, de esőben s így nem láttunk semmit, de azért napom fiam társaságában igen kellemesen folyt le.

Marburg.⁶⁴ [Szeptember] 12

Az egész napot vasuton töltöttük változó idővel, mely néha felderült, néha borongós vala, de éppen ezért a vidéket legalább kedvem szerint még szebbé tévé. Mint az egyiránt kedvező vagy sanyarú körülmények alatt az emberek jelleme, úgy a vidéknek szépsége, nem fejlődik ki mindég egyenlő világitás alatt. A bércek magasabbaknak látszanak, midőn annak oldalain felhők fekszenek és a völgy még nyájasabban nyílik előttünk, midőn azt csak részben világitják napsugarak. Út között sokat beszélünk fiammal, a mivelődés és főképp az ismeretek terjedésének nagy hatásáról az életre. — Csudálatos, hogy miután annyi hivatkozás történik a Bibliára és az századokon át nem csak a morál, de a tudományok kútforrásának tekintetett, éppen azon tan, mely mindjárt elején áll, oly kevésbé vonta magára az emberek figyelmét. Az, hogy Isten teremtését a világossággal kezdé — miből azon meggyőződést kellett volna levonnunk, hogy mi is, ha teremteni akarunk, mindenekelőtt világosságot kell terjesztenünk az átalakítandó anyag felett. — Korunk haladásának gyorsasága egyedül ennek köszönhető és elődeink [elődeink] hagyományából nem az a fontosabb, amit tettek vagy építettek, de amit gondoltak. — Meggyőződésem szerint nincs gondolat, mely egy ember elméjében megfogamzik, mely nyom nélkül tűnnék el. — Néha magunk megfélekedünk róla és későn talán évek után, a gondolat saját agyunkban vagy másban, kivel azt közöltük, csírázni kezd és az sokszor egészen változott formában vagy csak mint az első gondolatnak következése, újra feltűnik s gyümölcsözővé válik. — Mint a levegő tele van növény csírákkal, melyeknek a vegetációt, mely egy kivágtott erdőben egyszerre támad, köszönjük, úgy van a szellemi élet körében is.

⁶³ Rottenmann Steyrtől délre kb. 30 km-re fekvő kisváros a Strehau-i vár közelében.

⁶⁴ Marburg a hesseni fejedelemség székvárosa az Iln folyó mellett, régi egyetemi város.

Berény.⁶⁵ [Szeptember] 13.

Ma 28 éve, hogy Ágnessel élek. A napot távol tőle három kedves gyermekkel töltöm, kik mindazt, mit szülők gyermekeikben óhajthatnak, észben és jellemben, teljesíték. Nem gazdagodtunk meg, sőt életem gondok között folyt el, melyek talán még szaporodni fognak, de áldom Istenemet nagy jótéteményeiért és nem kívánok mást a jövőtől, mint hogy kedveseimet meglegedve mint eddig, még sokáig lássam magam körül s tevékenységem által embertársaim javát előmozdítva, azon szerencsére érdemessé tegyem magamat, mellyel a gondviselés családomban elhalmozott.

Pest. [Szeptember] 15.

Két napot töltöttem Jolántámnál (!). Közelebb érzem magamat hozzája, mióta a kört ismerem, melyben mozog s őt új otthonában gondolhatom magának. Az unalmas utat, mely a Balaton partjainak kivételével, egészen érdektelen, az utolsó lapok olvasásával töltöttem. A helyzet nem változott, csak a meglepetés szűnt meg, melyet a porosz győzelemnek első híre okozott. Maholnap az emberek a német nemzet nagyságát éppúgy megszokják, mint elébb Napoleonét, s talán egy év után senki sem fogja érteni azon bámulatot, mellyel korunk cézárjának minden tetteit kísérel. — Ő maga, ki mindég providenciális embernek tekinté magát, bátran teheti ezt ennek utána is, mert eljárása mind [18]59-ben, mind [18]66-ban⁶⁶, mely egy francia uralkodó helyzetét tekintve minden józan ésszel ellentétben áll, csak úgy magyarázható, ha benne a gondviselés vak eszközét látjuk.

Egyáltalában soha a történetben ennyi látszólag magyarázhatatlan tüneményt nem találunk, mint korunkban. Ilyen a befolyás, melyet a nemzetiségi érzet minden fejlődéseinkre gyakorol oly korban, mely egyszersmint a civilizáció terjesztését tűzte ki céljául. S ki nem látja, hogy semmi nem áll inkább ellentétben nemzetiségi aspirációinkkal, mint éppen a haladás, mely az egyes nemzetiségekre épp azon hatást gyakorolja, mint a vizekre. Mert végre, hogy a patak nevét s külön folyását elveszítve a másokkal kis folyóvá egyesüljön, s hogy e folyók egy nagy folyót alkossanak, míg végre ez hosszú útján felgyűjtött vizeivel a tengerben eltűnjön, csak az kell, hogy haladjanak.

Ma voltam hat heti szünet után ismét hivatalomban. Estve minisztertanácsban s így megkezdtem tevékenységemet. Adja Isten áldását reá. Mert ha azon feladatnak fontosságát s nehézségeit tekintem, mely előmbbe tüzetett, néha elborzadok a felelősségtől, melyet magamra vállaltam.

Vasuton. [Szeptember] 17.

Nincs szomorúbb, mint azon érzés, mely magyar emberben támad, ha mai nap egy ideig a külföldön tartózkodva, hazájába visszatér. Előbb az utazás lassúsága elkészített a változásra. Most ez rögtön történik, egy óra alatt egy új világban találjuk magunkat, s a gondolat, hogy otthon vagyunk csak neveli a kínos érzést, melyet mindennek elhagyott állapota bennünk ébreszt. — Vidékünk — nagy rónánk kivételével — hasonló Német- s Angolország legszebb részeihez. Földünk termékenyebb. Sőt népességünk száma, eltekintve az elosztásától, nem csekélyebb mint a szomszéd tartományok legmiveltebb részében — és mégis, mely különbség mindenben. És ha meggondoljuk, hogy mindennek oka csak mivelődésünk állapotában fekszik, mert tagadhatatlan, miként azon hibák is, melyeknek hátramaradásunk sokak által tulajdonítatik: fényüzési hajlamaink, a tunyaság, rendtelenség, szinte csak kulturái viszonyaink következesei, nem kell-e belátnunk, miként fontosabb ügyünk nincs, mint hogy mivelődésünkön dolgozzunk s hogy ez kizárólag nemzeti ügyünk, mert e nemzet jövője ettől függ. —

⁶⁵ Iharosberény, Eötvösnek Jolán nevű leánya él itt, ki Inkey István felesége. A házasságkötés ideje: 1870. júl. 17.

⁶⁶ III. Napóleon az olaszok védelmezőjének szerepében tetszelgett s 1859-ben háborút kezd az osztrákokkal s azokat több csatában legyőzi, váratlanul Villafrancában megkötöi Ferenc Józseffel a fegyverszünetet, elfelejtkezve korábbi ígéretéről, hogy ti. Olaszországnak szabadnak kell lennie az Alpoktól a tengerig. — 1866-ban pedig az osztrák-porosz háború küszöbén Bismarck semlegességre bírta őt, s aki csak e háború után ismerte fel politikájának hibáját.

És mégis hányan vannak, kik ezt még most sem látják be, sőt kik a mivelődésben csak oly elemet látnak, mely nemzetiségeinket veszélyezteti. Hisz nem kell-e a külföldre folyomodnunk, nem idegen kultúra-e az, mely közöttünk terjed? – És ez első pillanatban igaznak látszik. – Ha setétben vagyok a szomszédhoz kell mennem, hogy szövétnekem meggyújtsam. De vajon azért, mert másnál gyújtottam meg, nem az én szövétnekem, s nem nekem adja-e világítását? És általján véve mit az egyes nemzetek külön mivelődéséről beszélnek, nem azon szójárások közé tartozik-e, melyek a valóban nem felelnek meg? Civilizációnk nem egy vagy más népnek vagy valamely korszaknak, hanem az egész emberiségnek mive. – Nincs nemzet, mely kimutathatná melyik része miveltségének az, melyet magából merített. Adtunk s kölcsönöztünk valamennyien, s amit bírunk az az összes emberiség hosszú munkájának eredménye, melyen ameddig történetünk terjed, sőt még az előtt ezer meg ezer nép dolgozott, s azért a civilizáció nem egy vagy más nemzetiséghez kötött, hanem általános, mint a világosság, mely minden látszó különbségek mellett mindig egy marad, habár az anyag szerént, melyből szövétnekünk készült színe s a köz, melyre az terjed, változik is.

Feldeák.⁶⁷ [Szeptember] 18.

Tegnap este érkeztem és leányomat anyával (!) s gyermekével együtt a legjobb egészségben találtam. Ma reggel azon örömhírről költöttek fel, hogy egészséges unokám született. Kedves Ilonám fáradtan, de jól érzi magát. Az új világpolgár rendkívüli fürgeséggel mozgatja tagjait s oly elevenen néz körül, mintha csakugyan meg tudná különböztetni a tárgyakat s tudni akarná, hol van. Ha vannak szerencsés auspiciumok – s ha vannak ilyenek, akkor azokat csakugyan nem a csillagok, hanem azoknak állásában kell keresnünk, kik között a született élni fog, úgy e fiúnak jó horoszkópiomot állíthatunk, kinek születéséhez véletlenül mind találkoztak, kik őt leginkább szeretni fogják, s ki oly pillanatban lépett az életbe, melyben semmi azon körnek örömét nem zavarta, melybe lépett. – Adja az ég, hogy az első nap legyen képe egész életének, s habár ezen esetben a sírás nem marad el, legyen olyan, mint a mai sírása volt, csak pillanatnyi fájdalom vagy türelmetlenségnek jele. – Engem a gyermek születése mélyen meghatott. Isten különös jótéteményét látom benne, ki a nagy örömet adta anélkül, hogy azt csak egy percnyi aggodalommal vásároltam meg. – Oltalmazza s boldogítsa Ő e kedves gyermeket életének minden útjain.

Pest. [Szeptember] 20.

Tegnap este érkeztem meg, s ma kezdtem meg hivatalos foglalatosságaimat. Igen sok elmaradt munkán kívül, melyben rögtön intézkednem kellett, sok más nem hivatalos kellemetlenség is várt reám. De elviselem panasz nélkül. Nekem a gondviselés annyi boldogságot adott családomban, hogy a házi gondok s egyéb bajaim ehhez mérve eltűnnek. Életünk mint e föld, melynek egyik felén mindig éj van, soha minden részében egyiránt derült nem lehet, áldom Istenemet, hogy szerencsémét éppen ott mérte ki, hol azt leginkább élvezem, családomban s bajaimat ott, hol azokat legkönnyebben viselem el.

[Szeptember] 21.

Még kevés emberrel szóltam, de már is észre vehető a változás, melyet az utolsó nagy események a pártok s egyesek állására tettek. – A legnagyobb rész még egészen tájékozatlan, de mert érzi, hogy az, ami történt nagy következtéseket fog vonni maga után, s hogy mert egészen más, mint amit várt, valószínűleg más eredményekhez fog vezetni, mint melyeket jósol, aggodalommal néz a jövőbe s főként balközépünk⁶⁸ nem igen tudja, mily állást foglaljon el. Évekig hirdeté, miként Magyar-

⁶⁷ Földeák (Csongrád m.) község Makó közelében, itt Návay Lajosnak volt biroka, kihez Eötvös Ilona nevé leánya férjhez ment.

⁶⁸ Balközépnek vagy baloldálnak az alkotmány helyreállítását megelőző és követő időknek az a politikai pártja, melynek kezdetben Ghyczy Kálmán, később Ghyczy és Tisza Kálmán volt a vezére, majd később egyedül Tisza. Lapjuk: Hon, Ellenőr, Bolond Miska.

országának jóléte attól függ, hogy azon kötelekektől megszabaduljon, melyek azt Ausztriához fűzik, s most midőn a lehetőség közelebb lép, hogy a birodalom német tartományai nagy hazájukhoz csatlakozva Magyarországot magára hagyják, különválásunk legbuzgóbb pártolói megijednek a gondolattól, hogy az, mit oly régen óhajtanak, végre mégis teljesülhetne. — Az egész reggelt aktáim között töltöttem.

[Szeptember] 22.

Egész nap hivatalommal voltam elfoglalva. Fogadtam 76 kérelmezőt és nem volt gondolatom, mely nem lett volna ex offo, ily nap után nem marad más elégtétel, mint hogy elmúlt. A legcsudálatosabb az, hogy ily foglalkozás között, mely alatt folyton unatkozunk, az idő aránylag hamar múlik. — Fogadásom napjain nagy bajt okoz természetes türelmetlenségem. Az első 30–40 ember még megjárja, de később össze kell szedni minden erőmet, ha midőn annyi apró panasszal jönnek s oly tárgyokról beszélgetnek, melyekhez semmi közöm, az illetőket meg ne szidjam s pedig nem kellene elfeledni, hogy mi a miniszternek apróság, a panaszlóra nézve életkérdés lehet. Irtam Ágnesnek és Andrásynak.

[Szeptember] 23.

Egész nap hivatalos dolgaimmal voltam elfoglalva. Itt az egész világ külpolitikával van elfoglalva s gyönyörködik a konjektúrákban. — Amivel tulajdonképpen foglalkoznunk kellene: az ország szellemi és anyagi kifejlődése, nem érdekel senkit s míg Európa államainak jövő rendezése felett tanácskoznak, a rendtelenség, melybe közigazgatásunk minden ágai jutottak, naponta nő. — Mintha azon kérdést, mily helyet foglalandunk el, nem annak kellene megelőzni, mily helyet tölthetünk be.

[Szeptember] 24.

Egész nap hivatalomban voltam elfoglalva. Az estét miniszteri tanácsban töltöttem, csak most lefekvés előtt volt egy kellemes óráim, melyet fiammal beszélgetve töltöttem. — Nem láttam soha fiatal embert, ki a tudományt annyira csak magáért a tudományért szerette volna minden személyes ambíció nélkül.

[Szeptember] 25.

Jelen voltam a jogászok megnyitó gyűlésén. Dolgoztam hivatalomban. Megnéztem Stoczekkel⁶⁹ a műegyetemben tett változásokat. Estve olvastam egy értekezést, melyet Max Müller⁷⁰ a khieli philologok gyűlésén tartott. Ha meggondoljuk, hogy a két vallás, mely a világon leginkább elterjedett, arra fordítja fő törekvését, hogy az embereket ezen élet semmiségéről meggyőzze, a kereszténység abban nyújtva vigasztalást, hogy híveinek egy szebb jövőt ígért, a buddhizmus pedig éppen abban, hogy a nirvánát — a tökéletes megsemmisülést — állítja elejekbe, mint azon legfőbb boldogságot, melyet erény és tökéletesülés által elérhetnek, kell-e más bizonyosság arra, hogy az emberek nagy része szerencsétlenül érzi magát. Ha mást teszünk fel, ha nem indulunk ki azon meggyőződésből, hogy az emberek többségének e világon vigasztalásra van szükségök, akkor ily vallások elterjedése, melyek csak az élet örömeit keserítik el s ahhoz ragaszkodásunkat gyengítik, nem áldásai, de átkai lennének nemünknek. Vannak, kik a Világfájdalmat korunk különös betegségének tartják, melyet Goethe Wertherje, Byron és más újabb írók művei idéztek elé és terjesztettek. Kik ezt hiszik, olvassák az evangéliumokat vagy a buddhizmus szent könyveit s meg fognak győződni, hogy mit korunk kedélyi bajának tartottak, több száz millió ember vallásos meggyőződésének alapját képezi, mely a leg-

⁶⁹Stoczek József (1819–1890) mérnök, műegyetemi tanár, az MTA tagja, a Természet-tudományi Társulatnak 1865–1872 közötti években elnöke.

⁷⁰Friedrich Max Müller (1823–1900), keleti nyelvész, gazdag irodalmi munkássága van (ld. *Bényei M.*: i. m. 185, 186).

különbözőbb éghajlatok alatt századokon át feltartotta magát s fel fogja magát tartani mindég, míg emberi sorsunk lesz, hogy mentül magasabbra emelkedünk, annál kisebbnek látszik minden, mi e földön létezik, anélkül, hogy az éghez és csillagaihoz, melyek felé törekszünk, közelebb találókat magunkat emelkedésünk által.

[Szeptember] 26.

Egész nap hivatalom foglalt el.

[Szeptember] 27.

Bevégeztem budgetemet. Dolgoztam népoktatási jelentésemre és megvizsgáltam a laboratóriumban távollétem alatt tett munkát. — Bécsből vett hírek szerint A[ndrássy] hajlandó a közöskülügy minisztérium elfogadására. — Nem ő lenne az első, ki azt, mit nagy ambíciója által búzdítva véghezvitt, hiúságának feláldozza és éles ítéletét, mellyel a legbonyolodottabb viszonyok béléltására bír, azonnal elveszti, ha saját személye forog kérdésbe. A[ndrássy] egész állása abban találja magyarázatát, mert Magyarországon még az ellenzéknek is jól esik, hogy magyar miniszter az egész birodalomra befolyást gyakorol s mert Bécsben azon öntudattal léphet fel, hogy Magyarország nagy többsége áll háta megett, s mert ekként az állás, melyet a fejedelemnél elfoglal: Magyarországon [tekintélyt], és befolyás, mellyel Magyarországon bír, állását a fejedelemnél biztosítják — s ő mindezt személyes talentumának tulajdonítja!

Mintha talentum maga bárhol a világon elég lenne, hogy valakit miniszteriális helyzetében megtartson s főképp ausztriai uralkodó alatt, ki nagy talentumokat, mint A[ndrássy] legfeljebb kegyesen megbocsát.

[Szeptember] 28.

Reggel minisztertanács a fiúmei ügyben. Dolgoztam bureauban. A botanikus kert vízvezetését néztem meg.⁷¹

[Szeptember] 29.

Dolgoztam tanácsnokaimmal. Fogadtam vagy 50 embert. Este miniszteri tanács 10-ig. Bámulható-e ily élet mellett, ha a hivatalnok tehetségében mindég visszafelé mozog s mind inkább géppé válik.

[Szeptember] 30.

Egész nap hivatalom dolgai foglaltak el. Mily nehéz e pályán eredményhez jutni. A nehézségek, melyek a haladást a tudomány körében akadályozzák, látszólag nagyobbak. Szédtő magasságban áll a cél, mely felé törekszünk, mint az Alpok vándorainak minden lépés küzdelembe kerül és bátorságra van szükségünk, hogy tízszer tévesztve az utat, ne hagyjunk fel feltételünkkel. A haladás a hivatalos pályán hasonló annak útjához, ki homoksvatagon jár. Látszólag nincs akadálya. A cél előtte fekszik s mégis mily fáradságos minden lépés, mily nehéz, sőt lehetetlen a haladás, midőn a szél minden percben új homokhalmokat emel előtte, amelyeken átgázolva, ismét hasonlókkal találkozik, míg ereje végkép elfogyott.

Október 1.

Egész reggel dolgoztam részint jelentésemre, részint hivatalomban. Délután a Múzeumban⁷² néztem meg a távollétem alatt történeteket. Ha minden oly arányban haladna, mint ezen intézet, hivatalom gyönyörűség lenne. És minden hasonlóan haladhatna, hacsak felsőbb rendelet és pénzre

⁷¹ A botanikus kert a pesti egyetem növénykertje (ld. *Gombócz Endre*: A budapesti egyetemi botanikus kert és tanszék története 1770–1866. Bp. 1914).

⁷² A Magyar Nemzeti Múzeum legfőbb felügyeleti szerve a közoktatásügyi minisztérium.

volna szükség. De nálunk éppen az hiányzik, mi legszükségesebb, a dologhoz értő emberek és a külügyeket és az elnökséget kivéve a többi minisztériumban sokkal több függ a másodrendű tisztviselőktől, kik az egyes szakokat vezetik, mint a minisztertől. A legkitűnőbb miniszter legfeljebb nagy eszméket adhat és célszerűt organizmust hozhat be, de mi a legszebb eszme ott, hol minden a részletek pontos kivitelétől függ?, s ha helyes teóriában, hogy azért is a miniszter felelős, mert ő választja tisztviselőit, — mi történjék, ha a legtöbb tárgyra, mint minisztériumban — egy alkalmas egyén sem található.

[Október] 2.

Reggel jelentésem összeállításával foglalkoztam. Délután budgetemet közöltem Kerkápolyval.⁷³ Bevégezve munkánkat soká beszélgettünk együtt s ő közölte eddigi eljárása részleteit, s terveit a jövőre. Ritka tehetségű ember, és egész minisztériumomban kétségen kívül az, ki helyét legjobban betölti, s kinek működése az országnak leginkább hasznára lesz, csak lenne ideje!, de van-e erre kilátás? Ausztria jelen állapotjai tarthatatlanok, s ha ezek a Lajtántúl változnak, nem áll-e kérdésben nálunk is minden?

[Október] 3.

Ma fogadtattam el az Akadémiában azon indítványomat, hogy conte rendu-nket⁷⁴ a magyaron kívül más európai nyelven is kiadhassuk. — Az előbbi időhöz képest ez is nagy haladás. — A hadi események szünetelnek. Ugy látszik Bismark a franciákra bízta, hogy magokat a harc folytatására képtelenné tegyék. — Az osztályok közötti háború kezdetének jelei mutatkoznak. Egy helyen a garde mobile⁷⁵ saját tiszteit támadta meg úgy, hogy azok szökni kénytelenítették, Párizsban az erőszakos rablások megfenyítésére külön hadi törvényszékek állítottak fel. Lyon és más városok a vörös zászlót tűzték ki, mely nekik a provizórius kormány által megengedett, máshol progresszív adó indítványoztatik a nagyobb tőkére — és ha ez még egy ideig tart s a zavar, mint mindig napról-napra nő, Napoleon restaurációjának nem lesznek akadályai s ha kell az általános szavazat újra meg fogja őt erősíteni uralmában. Hisz a terrorizmus soha más, mint [despotizmust] despotiat nem alapíthat meg, mely azoknak, kik ahhoz szoktak, hogy mindég s mindenkitől rettegenek, valóságos jótéteménynek tűnik fel, mert uralma alatt legalább csak egytől kell félniük. — Irtam Ágnesnek és Jolántának.

[Október] 4.

Egész reggel dolgoztam hivatalomban. Este Lónyay⁷⁶ volt nálam. Sokáig beszélünk jelen helyzetünkről, melyet úgy hiszem A[ndrássy]nál helyesebben fog fel, legalább amennyiben azon meggyőződését fejezte ki, hogy még ha Beust⁷⁷ tarthatatlan lenne is, nem Andrássy, hanem valamely

⁷³ Kerkápoly Károly (1824–1891) politikus, közgazdász, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1870. május 23-tól pénzügyminiszter.

⁷⁴ A MTA Értesítője (4. évf. 1870. 14. szám, 207) 252. tárgysorozati pont alatt olvasható a határozat: „Az Akadémia elnöke indítványképen kérdést intéz a tagokhoz, nem volna-e szükséges. . . az Akadémia tudományos munkálatai eredményét (Comtes-Rendus) rövid kivonatban. . . időről-időre közre bocsátani. . . Ez indítvány feletti bővebb tanácskozársra egy bizottság határozottatott ki-küldetni. . .”

⁷⁵ Garde mobile v. garde nationale mibile 1848 tavaszán Párizsban a forradalom leküzdésére alakult csapat, amit egy év múlva feloszlattak. 1868-ban a februári törvénnyel újból felállították azon hadkötelesekből, akik fegyverképeseknek találtak ugyan, de sorshúzás, kiváltás stb. által a hadseregben való szolgálat alól felmentettek.

⁷⁶ Lónyay Menyhért (1822–1884) politikus és publicista, miniszterelnök, az MTA tagja. Közel állt Eötvös centralista csoportjához s lapjának, a Politikai Hetilapnak munkatársa, 1870–71-ben közös pénzügyminiszter.

⁷⁷ Beust Frigyes Ferdinánd gróf (1809. jan. 13.– 1886. okt. 24.) szász miniszter, majd az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztere. 1866-tól befolyása hathatósan érvényesül az osztrákok Magyarországra iránti politikájában.

feudális fogná őt követni, vagy ha A[ndrássy] egy időre kinevezetnének is, ez csak azért történne, hogy miután bizonyos célok kivetelére felhasználhatott, félre tolassék, mert a németek nem fogják tűrni, hogy az összbirodalom nem csak tényleg, de látszólag is magyar által kormányoztassék. — Hosszasan szóltunk személyes helyzetéről is, a hírről, mely szerint a miniszteri elnökség ő vagy én általam lenne átveendő. Ő nem ringatja magát illúzióban, tudja, hogy politikája a mostani többséggel és minisztériummal nem lenne kivihető, de észrevehető, miként azért sem annak célszerűségén, sem kivihetőségén nem kételkedik, s ez utóbbira nézve egyetérték vele. — Alapgondolatja, hogy Magyarország az alkotmányos szabadság azon fokán, mely most létezik, nem kormányozható, s hogy ezért ennek megszorítása a nemzet érdekében fekszik és ha a fent uralkodó rokonszenveket s azon emberek nagy részét tekintjük, kik politikánkra még mindég elhatározó befolyást gyakorolnak, nézetei nem fognának támogatás nélkül maradni, sőt a körülmények nem lesznek mindég kedvezőtlenek, mert miután mindaz, mit Németország az utolsó években elért, csak azáltal éretett el, mert Bismark minden alkotmányos elveken túltette magát, az államférfiak körében reakcionárius szellem kezd mutatkozni, mely ha oly viszonyokat nem idézhet is elé minőket [1]1815-ben láttunk, mégis az alkotmányos szabadság megszorítását fogja vonni maga után. — Miután Lónyay elment egy óránál tovább sétáltam a legszebb holdvilágnál a Dunaparton, gondolkoztam mindenféléről, saját helyzetemről is.

A főök, melyért a gyakorlati élet terén sokkal kevesebb eredményre jutok mint kellene, abban fekszik, mert minden egyes lépésnek felette nagy fontosságot tulajdonítok. Ki valamit elérni akar, tartsa szem előtt a célt, s haladjon bátran előre, nem gondolva avval, ha néha oly helyre lép is, hol magát bemocskolja. Ilyen Lónyay s ez oka, miért ő az állam vezetésére nálamnál sokkal többet ér, habár minden, mit az államról életében önállólag gondolt, talán nem töltené be három nyomtatott lapot. — Végre is a leghelyesebb elmélet az államról napjainkban alig más egy szép álomnál, csak hogy logika van benne. Melyet Trefort szerént az élet kinevet.

[Október] 5.

Egész nap rosszul érezvén magamat, csak hivatalos dolgaimat végeztem. Holnap indulok a pécsi és esztergomi intézetek megtekintésére.

Pécs. [Október] 6.

Estve hétkor érkeztem ide. Mohácson küldöttség várt, innen Pécsig az állomásoknál a községek vártak, Pécsen a város képviselői a polgármester vezetése alatt.⁷⁸ Itt fáklýásmenet obligált beszéddel, — mely kivétel képpen igen józan volt, s inkább a nevelési ügy, mint a nevelési miniszterrel [foglalkozott] foglalkoztam s most van az első pillanat, melyben szabadon mozoghatok, s mégis kevésbé vagyok elfáradva, mint post tot discrimina rerum vártam. Ez nagy részben az idő szépségének tulajdonítható, szinte megnyugtató koromban, ha látjuk, mi szépek lehetnek az őszi napok is. — Igaz a lomb sárgul, sőt hulni kezd, de miért nézzük a lombot, ha felettünk tisztán boltozik az ég s még meleget érezünk, s szellő frissítő, s oly kellemes, mintha a közelgő tavasz fuvalmai lebegnének körül. — Magában a tájban nincsen semmi, mi az utasra kellemes benyomást tenne, sőt talán nincs folyó — legalább a mérsékelt éghajlat alatt, melynek partjai ily hosszúságban annyira érdektelenek lennének, mint Pesttől Mohácsig. Mihelyet a főváros közelebb környékét elhagyjuk, a kép ugyanaz marad. Jobbról halmok, melyeket itt-ott sok helyen a Duna elmosott s melyek helyett most agyagfalak láthatók, balról a pesti s bácsi rónaság, melyet a folyó közelében rétek, fűzesek és bozót foglalnak el, valóságos erdőről szó sincs, sőt egyes magasabb facsoportok minden rendes gazdát csak azzal győzhetnek meg, miként az egész vidéken az erdőmivelésnek még első kezdetei sem ismertettek. — E vidéken elszórva s főképp a pesti oldalon, igen ritkán egyes falvak s városok tornyai látszanak, melyek a nézőre csak azon benyomást teszik, hogy sajnálja azokat, kiket kegyetlen sorsuk e sárfészkek

⁷⁸A Budapesti Közlöny ad hírt a pécsi látogatásról: „A felállítandó főreáltonodák ügyében érkezett...” Az indóháznál roppant néptömeg lelkesültséggel fogadta. A püspöki lakba 30 díszhintó kísérette. Fáklyásmenet, dalárdák, zene. Másnap 15 különféle tanintézetet látogatott meg. Az elhangzott beszédek olvashatók a fenti lap 1870. évi 232. számában.

egyikének lakóivá kárhoztatott. — Az egész, főképp a hazafira, szomorú benyomást tesz, mert soknak, mi jelen viszonyainkban aggasztó, magyarázatául szolgál. — Ez egész vidék, s mint ez, úgy az ország tetemes része, kulturái helyzetében az utolsó 20 év alatt alig változott. Csaknem középkori állapotokban maradtunk e tekintetben és az arc nem fejezi ki annyira az egyesnek jellemét, mint a vidék lakóinak kultúra állapotját, és ha azon teljes átalakulást meggondoljuk, mely politikai és nemzetgazdasági állapotjainkban azolta történt, nem bámulhatjuk, ha jelen helyzetünk nem kielégítő.

Azon politikai intézmények, melyek a 19-ik század kultúrájából fejlődtek, nem felelhetnek meg teljesen céloknak oly viszonyok között, melyek a középkorból maradtak fel és természetes, hogy a szabad versenynek inkább veszélyei, mint jótékonyasága érezhető oly népnél, mely arra előkészítve nincs. Mindezen bajok azonban — meggyőződésem szerint csak azon beteges állapothoz hasonlók, melybe az ifjú esik, ki sokáig hátramaradva rögtön erős növésnek indul s mely csak úgy válhatik veszélyessé, ha attól, ki benne sínlődik nagy erőfeszítést követelünk, vagy ha azt, mit a természet mindég, de csak a természet gyógyíthat, mesterségesen orvosolni akarjuk.

Ma voltam először Mohácson és a hely emlékei s főképp, hogy éppen e napon voltam ott, mélyen hatott reám. Mohács és október 6-ika hazánk legnagyobb katasztrófáira emlékeztetnek és mégis mindkettőben van valami megnyugtató: mert hisz e nemzet mindkét esetben dicsőségesen küzdve bukott meg és szomorúsággal, de öntudattal emlékezhettek mindkét eseményre és végre bármely súlyos volt a csapás, mely október, mint Mohács után végsőnek tekintetett, nem tartottuk-e fel magunkat mind e mellett? És nem tekinthetjük-e ezt egyszerűen nagy tanúságnak a jövőre nézve is. Mert ha e nemzet még ily csapások után is fenáll, ezt annak köszöni, mert mind a 16-ik, mind a 19-ik században egy nagy ügyért küzdve bukott s mert maga ezen ügy, — mely nem más, mint a civilizáció ügye — legyőzhetetlen, habár egyes seregei egy időre leveretnek is. — Új formák alatt e küzdelem tovább folyik s nemzetünk jövője, meggyőződésem szerint, azon kitartástól és sikertől függ, mellyel ebben részt vesz és a műveltség hasznos előharcosának mutatja magát, mert minden nemzet fennmaradása problematikussá válik, mihelyt annak léte az emberiség általános érdekében feleslegesnek látszik.

Pécs. [Október] 7.

Az egész napot tanintézetek meglátogatásával és tisztelgésekkel töltöttem. Nem sajnálom fáradságot, mert sokat tanultam, s ha mást nem értem is el, legalább hatottam arra, hogy az emberek a tanügy fontosságát belássák. És nálunk minden siker attól függ. Egészben véve sok jó akaratot tapasztaltam és elég áldozatkészséget is, úgy hogy itt legalább aránylag rövid idő alatt nagy sikert láthatunk.

Berény. [Október] 8.

Délben értem ide s kedves leányomat jó kedvben, egészségben találtam. Úgy látszik, már beélte magát új viszonyaiba.

Berény. [Október] 9.

Ma voltam Csurgóban⁷⁹, hogy a preparandiát megnézzem. Megvallom, ha a helyi viszonyokat ismertem volna, soha e helyet nem választottam volna ezen intézetnek. Sem a konvent⁸⁰ által átengedett helyiségek, sem a helybeli körülmények nem olyanok, minőket vártam és bizonyos, hogy a képezde itt még több és nagyobb nehézségekkel küzd, mint minők máshol ily intézetnek útjában állanak. Egy, — s nem a kisebb, a többiek között az általános műveletlenség. De miután egyszer idetelepedtünk, meg kell küzdeni e nehézségekkel, s ha azok legyőzhetőek, mindenesetre nagy előny,

⁷⁹ A városba október 9-én d.e. érkezett. A lakosság a ref. kollégium s az állami tanítóképezde előtt várta s ez iskolákat látogatta meg először, majd a város többi iskoláját. Ezt követte a különböző küldöttségek fogadása. (Budapesti Közlöny okt. 20-i száma.)

⁸⁰ A magyarországi református egyház legfőbb közigazgatási szerve.

hogy a község községi iskoláját, mint mintaiskolát, az államnak akarja átadni, s így lemond minden befolyásról, mely oly iskolaszékekkel, minő ily népeség által választatnék, csak káros lehetne.

A néhány szép nap után az idő egyszerre rosszra változott. Hideg szél, eső, borult ég, egy szóval az ősz minden kellemetlenségei és végre alig panaszkodhatunk, hiszen október van s el kell készülnünk a rossz időre és úgy mint egy bizonyos korban, — csak ne lenne oly nehéz megszokni a gondolatot, hogyha egy évben, vagy egy ember életében a virágok időszaka elmúlt s már a gyümölcsök is leszedettek, nem a hideg és kellemetlen, de a szép napok a kivételesek.

Pest, [Október] 10.

Egy van, mi hazánk vidékeit, legalább azokat, melyeket én ismerek, jellemzi és ez a szomorú benyomás, melyet az utasra tesznek. — Alig képzelhető nyájásabb táj, mint az, melyen csaknem az egész út Berényből Budáig átvezet. Szelíden emelkedő halmok, melyek völgyeit viruló rétek, oldalait többnyire a legszebb növényzetű erdők takarják, a Balaton környéke, Fehér vármegye gazdag térségei s a Duna, a budai hegyekkel, oly elemek, melyekből tájfestő száz nyájas képet alkothatna és mégis, az egész úton nincs egy hely, mely az utasra valóban kellemes benyomást, olyat, mint például déli Németország vidékei reánk tesznek, hogy midőn vonatunk rajtok átbog, száz helyen vágy támad szívünkben, vajha mindig itt maradhatnánk. Nálunk mindenütt a kultúrának már több nyomait találjuk, minthogy a természet vad szépségén gyönyörködhetnénk és mégis kevesebb, minthogy egy valóban mivel vidék kellemei tűnnének fel. Minden még az átmenet színét viseli magán, semmi nem kész, úgy hogy a néző inkább avval foglalkozik, ami a vidékből egykor válhatik, mint avval, amit lát. — Már estve volt, midőn Velencén átmentem,⁸¹ de a ház, melyben egykor laktunk, meg volt ismerhető. A fák, melyek alatt akkor még kis gyermekeim játszottak, igen keveset nőttek. Anyám akkori szobájában gyertya világított s a tó tulsó partján a velencei templom tornyára a holdvilág éppen akkor kibontakozva fellegeiből világot vetett, melynél az egész vidék körrajza kitűnt, a lovasberényi hegy, a sukorói és szadabi halmok, melyeknek alján a velencei temető fekszik, hol szegény atyám sírköve áll. — Elmerültem emlékeimbe és szívemet mély fájdalom töltötte el, midőn mind azon szenvedésekre gondolék, melyekben szegény atyám e helyen keresztülment, míg végre sírjában megpihenhetett. — Mily irigyelhető azon ember, kinek a kedveseire visszagondol, nem jut eszébe, hogy nincs miért sirassa halálokat, mert ez csak szenvedéseiknek vége, csak egy nagy szabadulás volt.

Pest. [Október] 12.

Tegnap és ma csaknem az egész napot minisztertanácsban töltöttem, hol — mint nálunk közönségesen sok beszélgetés miatt — igen kevés végeztetett. A[ndrássy], ki két holnapot töltött Bécsben sokat beszélt az ottani viszonyokról és az utolsó idő diplomáciai eseményekről. Mindenből kitűnt, mennyi kedve lenne a külügyi tárca átvételére. Minthogy azonban ezt biztossággal csak úgy tehetné, ha helyét én foglalnám el, alkalmasint ezen vágy nem fog teljesülni. — Ugy látszik, kissé neheztel reám, de én meg vagyok győződve, hogy eljárásom az ő érdekében is a legjobb. A[ndrássy]-nak nagy talentumai vannak, több tulajdonnal bír, mely a diplomatánál a legbecsesebb, de ebből még nem következik, hogy diplomáciai helyét hosszabb ideig sikerrel bétölthetné. Ha más nem, már az is alkalmatlanná teszi őt ily hivatalra, mert felette közlékeny.

[Október] 13.

Dolgoztam jelentésemem és hivatalomban, fogadtam nem tudom hány embert s alig maradt annyi időm, hogy csak az újságokat olvashattam el, melyek ma ismét a poroszoknak egy győzelmét hirdetik.

⁸¹ Eötvös Ignác ercsi birtokát 1845-ben adta el s Velencén (Fejér m.) haszonbérbe vett földön gazdálkodott. Itt is halt meg 1851. augusztus 21-én. E. József atyja halála előtt fél évvel érkezett haza emigrációjából s többször felkereste itt a nagyon szerény körülmények között élő édesatyját. A Velence tó környékét nagyon szerette (ld. *Környei Elek*: Eötvös József Ercsiben. Székesfehérvár. 1959. 23–24).

[Október] 14.

A ma érkezett hírek szerint az orleansi ütközet és főképp a franciák vesztesége elég nagy volt. Mennyi szüksége lenne Franciaországnak ismét egy orleansi szűzre, de kétem, hogy találkozik, miután a tiszta erkölcs s a hit, mellyel a nép a szűzet követé és győzhetlenné vált oly sokáig, gúny tárgyál szolgál. – Kellemetlen napot töltöttem gyötörve a hipochondria minden neme által. Mennyi napot, sőt életem mily nagy részét rontotta el gyengeségem, mely nélkül a szerencsés emberek közé számíthatnám magamat. – Életem hasonló utazáshoz a hegyek között, rázós szekeren, töretlen utakon, melyeken körülhánva minden fájni kezd, de nem volt-e ezen látszólag kellemetlen utazás között néha bájló, néha nagyszerű, de mindég szép kilátásom, s nem ez-e a földolog? Pályám kényelmesebb lehetett volna, de nem lehetett érdekesebb és valóban nincs okom panaszkodni.

[Szentés] Szt-Tes. [Október] 15.

Évek óta kevés időt töltöttem az Alföldön, csak leányom látogatására és néha átutazva jártam itt, s így csaknem oly szemekkel nézem a vidéket, mintha idegen lennék, csakugyan alig képzelhetni valami unalmasabbat. – Előbb, mikor még vasutak nem léteztek és mértföldekre csak legelők látszottak, melyeken toronyirányban szabadon járhattunk s legfeljebb valamely gulyával vagy egyes lovassal találkozánk, az egészben még volt egy neme a poézisnak, most ez is elveszett, s a táj, mint társadalmi állapotjaink, a félmiveltség stádiumában áll, mely a barbárság és civilizáció kellemetlenségeit egyesíti magában, s melyet látva, még a teljes miveletlenség is kívánatosnak tűnik fel.

Arad. [Október] 16.

Pusztámon^{8 2} egy érdekes, de reám nézve kellemetlen dologról győződtem meg. Egy ellenzéki lapban hozatott fel, hogy a közoktatási miniszter, ki a népnevelés ügyéről oly lelkesedéssel szól, saját jószágán a törvény végrehajtásáról még nem gondoskodott. Főképp azért mentem le, hogy ez után nézzek s fájdalomra láttam, hogy a panasz alapos. Anyyira meg voltam győződve, hogy a tanfelügyelőm, ha valahol, itt pontosan fogja teljesíteni kötelességét, hogy nem is kérdezősködtem s most kisl, hogy egész Békés V[árme]gye pusztáin sem az iránt, hogy az iskolakötelezettség végrehajtassék, sem az iránt, hogy a [1]868-ban megszavazott adó behajtassék, semmi lépés nem történt, pedig ha az 5 percent valahol a szükségnek megfelel, ez bizonyosan V[árme]gyénk ezen részében remélhető. – Ebből kettőt tanultam. Először azt, hogy tanfelügyelőim még csekély várakozásimnak sem felelnek meg, másodsor, hogyha iskola törvényünk végrehajtásával lassan haladunk, ennek okát nem a birtokos osztály rossz akaratában, hanem inkább gondatlanságában kell keresnünk, mely nálam talán nagy elfoglaltságom mellett menthetőbb, de melybe én is estem. – Hogy a puszta iskola ügyét rendbe hoztam, s hogy ezentúl szigorúbb leszek felügyelőimmal, magától értetik.

Aradon magán a liceum-épület pár hét múlva fedél alá kerül. Palotaszerű, s kik a nevelésnek állapotját hazánkban ismerik, talán túlzottnak fogják tartani a fényűzést, mellyel a tanintézetet építettük. De akartam, hogy a tudomány palotában lakjék. Nálunk, hol az értelem még gyenge, hatni kell a képzeletre is, és én azt hiszem, hogy éppen az, hogy a tudományok s pedig a reál tudományok műhelye ily nagyszerű, hatni fog az Alföld minden lakóira, kik Aradon gyakran megfordulnak.

Temesvár. [Október] 17.

Fárasztó napot éltem reggeli 6-tól, mikor Aradról kiindultam, mostanig egész napom üdvözlő beszédek hallgatásával válaszólasával telt el, s miután semmit nem utálok inkább, mintha nagy urat vagy nagy férfiút kell játszanom, mi mindég a komédiának egy nemével jár, csakugyan nagyon kellemetlenül

^{8 2} Puszta-Szent-Toronya (Békés vm.), ma Pusztaszenttoronya néven Orosháza egyik külterülete. Itt volt Eötvösnek nagyobb földbirtoka s azt gyakran meglátogatta (ld. bővebben *Voinovich Géza*: B. Eötvös József. Bp. 1903. 285).

éreztem magamat, de még sem sajnálom fáradságomat, mert végre mind ezen orációk azon meggyőződés megszilárdításához vezetnek, hogy a nevelési ügy fontos dolog és ez a lényeges, miután minden siker ettől függ. Mind azon neveléses szuperlatívusokból, melyekkel érdemeiről szólnak, egy pár jut a nevelési ügy fontosságának is, s itt a szuperlatívusok helyén vannak. – Egy érdekelt láttam utamban és ez a nagy különbség, mely e vidék lakói között nemzetiségek szerint létezik és sehol nem feltűnőbb, mint a Bánátban, hogy e nemzetiségek ennyire vegyesen, egészen hasonló s pedig legkedvezőbb viszonyokban élnek és így szabadon fejlődhetnek ki. Mert, ha hazánkban, egyes helyeken bizonyos nemzetiségek elnyomottak, ez soha e vidéken nem történt. Sem a kincstár, sem a nagyobb birtokosok, kiknek egy része maga is nem a magyar nemzetiséghez tartozott, s kik összességében inkább nagy vagyonunk élvezetének, mint szellemi céloknak éltek, nem tettek semmit a magyar nyelv terjesztésére s így minden nemzetiség teljes szabadságban fejlődhet ki, s mégis, mily óriási különbség ezek között, nemcsak anyagi jólétekre nézve, mely egyedül a szorgalomnak, azaz egy tulajdonnak következtetése, hanem minden egyébre, főként műveltségi állapotjaikra nézve. – A németek az osztrák paraszttal körülbelül egy műveltségi fokon állnak, csak több intelligenciával. A románok a legprimitívabb állapotokban maradtak, s ki Temesvárra való bevonulásunkat látta volna s a 200 oláh lovas, ki zászlókkal jetreaszke, éljen, zsvió és vivotat kiáltozva a püspöki palotához kísért, az e menetet inkább egy török basa, mint egy nevelési miniszter diadalmenetének nézte volna, vagyha az ünnepély céljáról értesítetik, bizonyosan azt mondta volna magában, hogy a nevelési miniszter nem érdemes ily dicsőítésre. – Az iskolák – kivéve a románokat – mely nyomorult, mint mindenütt, tűrhetők, csakhogy itt is mint minden városainkban a gyermekeknek alig fele fér az iskolában. Mennyi beszédet mondottam különböző nyelven, nem tudom, de úgy hiszem, ha nem is szónoki tehetségemről, de a nevelés fontosságáról meggyőztem hallgatóimat s ez apostolatusom feladata. – Díszpolgári oklevéllel ajándékoztattam meg.

Feldeák. [Október] 18.

Reggel a József külvárosban³³ még egy pár iskolát látogattam meg. Este kedves leányomnál voltam, kit Ágnessel s az unokákkal együtt legjobb egészségben találtam. – Mennyivel többet ér egy óra kedveseim körében, mint oly nap, mint a tegnapi! De tunám-e élvezni ily boldog órákat ennyire, ha azokat ily napok nem előznék meg. A világnak setét háttérre, a csendnek megelőző zajra van szüksége, hogy az feltűnjék, csak ellentétek által jutunk a boldogság öntudatához.

[Október] 19.

Az egész napot kedveseimmel töltém, nem érezve, nem gondolva mást, mint mennyire boldog vagyok. Maga az ég kedvezett s a legszebb őszi nappal világítá boldog körünket. Ach, wenn es doch immer so bliebe! – gondoltam magamban.

Pest. [Október] 20.

Kellemetlen napot töltöttem. Kocsim telve volt emberekkel, s mi még nagyobb baj, ismerősökkel, kik az őszi versenyhez utazva az egyes lovak érdemei felett vitakoztak. Míg világos maradt olvasással töltöttem időmet, de miután elestéledett, nem maradt más hátra, mint hogy hallgassak, míg végre meggyőződtem magam is, hogy Longbow ménnél³⁴ tökéletesebb teremtés nem létezik a világon. Hozzá mérve Plutarch nagy férfiai nyomorultak, ennyi sebességet és kitartást egyikben sem találunk.

³³ Temesvárott „Gyár város” és „Uj Német Majorok” városrészek felépítését 1744-ben engedélyezte egy udvari rendelet. Amikor II. József 1773–74-ben meglátogatta a várost, a város vezetői azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy engedje meg, hogy az Uj Német Majorok nevű külváros nevével Józsefvárosnak nevezzék el (Temesvár. Szerk. Borovszky Samu. Bp. é. n. 83–84).

³⁴ A Budapesti Közlöny (1870 239. száma, 7449, illetve 7491. l.) arról ad hírt hogy a nagy handicapre „Nádasdy Ferenc gróf Kinsky Zdenko gr. 4 é. p. k. Love-to-Pau” nevű lovát a versenyre benevezte s azon a 8. lett”. E név elhallása minden valószínűség szerint a Longbow név.

[Október] 21.

Egész napot fogadással és hivatalos foglalatosságaimmal töltöttem. Ma írtam alá a rendeleteket, melyek által 4570 iskola a szükséges tanszerekkel láttatik el, úgy hogy azok — mi felszerelésüket illeti, a külföld bármely hasonló intézeteivel versenyezhetnek. Igen sokat várok ezen intézkedésnek főképp morális hatásáról.

[Október] 22.

Ma kezdődött az új ülészek, éppúgy, mint az előbbi végződött, haszontalan szószaporítással: interpellációkkal, melyekre az interpelláló a választ előre ismeri, indítványokkal, melyeket csak azért támogatnak néhányan, mert tudják, hogy kisebbségben maradnak és lehetetlen határozati javaslatokkal, mint például Simonyi,⁵ hogy a kormány Francia- és Poroszország között békét eszközölgjön. Ugy látszik, hogy sokaknak a parlamentáris kormányforma egyedüli célja az, hogy bőséges beszédeknek alkalmul szolgáljon, s hogy a szólásszabadság képviselőinkre ugyanazon hatást teszi, mint híres echók az utasokra, melyeknél mindenki, nem gondolva az értelemmel, a lehetőségig hosszú, s hangzatos szavakat kiált és csak annak örül, ha a visszhang esztelenégeinek mennél nagyobb részét ismételé.

[Október] 23.

A jelen események fontossága nézetem szerint, nem a porosz és francia állam hatalmi állásának megváltozásában, hanem abban fekszik, hogy a hegemónia, mely századok óta a francia nép által gyakoroltatott, a vezérszerep, mely főképp szellemi fejlődésünkben neki jutott, most a német népre megy át. Hogy a francia nép e szerepe hivatva nem volt, azt a tapasztalás megmutatta. Ki újabb korunk történetét ismeri, s tudja mivé váltak azon dicső elvek, melyek [17]89-ben felállítottak néhány évvel a Convent alatt,⁶ ki azon gyalázatos következetlenséget látja, mellyel e nép, mintha a forradalom alatt ontott vértől megrészegült volna, mámorában a cézárizmus és anarchia között tántorog, s meggondolja azon befolyást, melyet Franciaország az egész kontinensnek nemcsak politikai fejlődésére, hanem irodalmára, erkölcsére, sőt egész életére gyakorol, az Franciaország hanyatlását nem fogja szerencsétlenségnek tartani. — Én legalább azt, hogy minden küzdelmeink után a szabadságot [megvalósítani] megállapítani nem bírtuk, főképp Franciaország kártékony befolyásának tulajdonítom. Más kérdés az, vajon a német hegemónia üdvünkre lesz-e? Hogy a porosz győzelmek első következtése nem a politikai szabadság lesz, ez bizonyosnak látszik. A kérdés csak az, vajon a német nép természete utat tör-e magának a porosz kormány szervezeten vagy megromlik a szerencse által, mint a római Karthagó bukása után, — s csaknem minden nép, mert én nem ismerek a történelemben nemzetet, mely ily nagy szerencsét elbirt volna. — Egész jövőnk ettől függ s én aggodalommal gondolok a jövőre, nem annyira a külső veszélyek, mint erkölcsi s társadalmi állapotjaink miatt. Tagadhatatlan, hogy utolsó években sokkal többet veszítettünk moralitásban, mint műveltségben nyertünk. Felsőbb osztályaink elsajátították a francia civilizáció minden hibáit és mert a nép osztályainak mindegyike azt utánozza, mely nálánál egy fokkal magasabban áll, a métely elterjedt a mánásoktól a főbb nemesekre, innen a középosztályokra s csaknem a nemzet minden részeire, és bizonyos, hogy nemzetek feltarthatják magokat, sőt kitűnő állást foglalhatnak el, még civilizáció nélkül is, de soha nem moralitás nélkül.

⁵ Simonyi Ernő a következő határozati javaslatot nyújtja be: „... felszólítja a kormányt, hogy a többi semleges hatalmakkal egyetértésben a humanitás, a népszabadság, a civilizáció s az európai közérdek által kárhözottatott további harcnak jogos és méltányos feltételek mellett berekesztésére minden kitelhető módon munkás legyen.”

⁶ A Nemzeti Konvent (convent nationale) 1792. szept. 20-án tartotta meg első ülését.

[Október] 24.

Ma kezdődtek vitatkozásaink. — Horváth előadva a 64 törvényjavaslat címeit,⁸⁷ melyek részint már a Ház asztalán fekszenek, részint a napokban fognak elébe terjesztetni, nagy ékesszólással figyelmessé tévé a képviselőket a roppant feladatra, mely előttük áll, s mely kötelességüké teszi, hogy az idővel takarékosak legyenek.

Erre Tisza, cáfolat helyett egy határozati javaslattal lépett fel,⁸⁸ mely külön hadsereget követelve az egész kiegyezést újra kérdésbe teszi, s ismét több nap meddő vitatkozásnak alkalmul szolgál. Ezután pedig Miletich elzáratásának alkalmából a képviselői immunitás kérdése tárgyalatott,⁸⁹ s az ellenzék azzal bizonyítá be alkotmányos érzelmeit, hogy a főbb törvényszékeket legyalázta, s kimondá, hogyha majd kormányra jut, a bírói kart epuralni fogja. — Látni ebből, hogy bármily nagy változásokat idéztek elő az utolsó események, ellenzékünk legalább érintetlenül maradt, s hogy bármennyi villám cikázzék Európa egén, tisztelt barátainkat nem fogják felvilágosítani. Általján véve, ha törvényhozó testületjünket látjuk, (s nem valószínű, hogy új választások több intelligenciát hoznának a képviselőházba) csaknem kételkednünk kell hazánk jövőjén, ha a történet nem nyújtana azon vigasztalást, hogy valamint Oxenstierna szerint,⁹⁰ a világ kevés bölcsességgel kormányoztatik, úgy nemcsak kevés bölcsességgel, de néha ennek teljes hiányával is, századokig fenntarthatják magokat azon egyszerű oknál fogva, mert azok, kiktől őket veszély fenyegethetné, bölcsesség tekintetében velek egy fokon állanak.

Október 25.

Az egész délelőttöt a képviselőház ülésében vesztegettem el, estve körünkben üléseztünk s egész napom eredménye derekas főfájás, melyet pipás tanácskozásunkból haza hoztam. — Mintegy háromfőtály nyolckor szép északi fény látszott. Az ég egyik fele a zenitig viola s piros színbe borult, melynek hatása alatt a csillagok fénye elhalványult.⁹¹ — Az utcákon nép csoportosodott s nézve az égi tűneményt tanakodott annak jelentősége felett. Egy vén asszony említé, hogy 48-ban épp ily pirosba borult az ég, mire azután a véres háború következett. Bámulatos hívsága nemünknek, mely mindenben, mit a természetben rendkívülit lát, jóslatként fogadja el, mintha nemünk legnagyobb eseményei, háborúink s nagy államok felforgatása, a természet nagyságához mérve nagyobb fontossággal bírna, mint az, ha egy hangyatarús, valamely átmenő által eltiportatott.

⁸⁷Horváth Boldizsár igazságügyminiszter beterjeszti azon törvényjavaslatok címeit, amiket a Ház a második ülészak alatt tárgyalni fog: A pénzügyminiszter 15, a közlekedésügyi 6, belügyminiszter 4, kereskedelmi 7, igazságügyi 26, közoktatásügyi 6, összesen 64 törvénytervezet (Budapesti Közlöny 1870. 7532).

⁸⁸Tisza Kálmán javaslata: „Határozatilag mondja ki a képviselőház, hogy Magyarországnak és a magyar trónnak biztosítékát csak is egy országos, az országban elhelyezett és egy helyesen felszerelt hadsereg minden kellékével bíró oly haderőben lehetvén látnia, a mely felett a magyar király kizárólag magyar felelős minisztériuma útján rendelkezik, és amely a törvényhozás ellenőrzése alatt áll. . .” (Budapesti Közlöny, 1870. 7533).

⁸⁹A Házban október 24-én Irányi Dániel indítványt nyújtott be azzal a céllal, „hogy a Ház határozatilag mondja ki, hogy Miletich Svetozar képviselő a ház engedélye nélkül, a képviselői immunitas sérelmére fogatott el. . .” — Horváth Boldizsár igazságügyminiszter válasza: az immunitásról konkrét törvényünk nincs, továbbá a Ház egy korábbi határozatával engedélyt adott a perbefogásra. (Budapesti Közlöny, 1870. 7533–35).

⁹⁰Oxenstierna Gábor János svéd politikus és költő (1750. júl. 4. — 1818. júl. 29).

⁹¹„Gyönyörű északi fény ragyogott kedden este a legtisztább időben Pest fölött. A fényes tűnemény 7 órakor gyúlt ki északon és gyorsan terjedt nyugatig, úgy hogy a fél ég bíborfényben lángolt, míg alatta az ég egy félkörben derült és sárgás kék maradt. Az óriás nagyságú bíbor szivárványba koronkint fényugarak löveltek föl párhuzamosan a láthatárból, melyek hol eltűntek, hol élénkebbek lettek. A tűnemény csak fél óra múlva kezdett nyugatról halványulni, míg éjszakon teljes bíborba égett. Másfél óráig lehetett az egészet látni” (Budapesti Közlöny, 1870. 7577).

[Október] 26.

A hivatalos élet legnehezebb része nem a munka sokasága, s nem azon küzdelmek és kellemtelenségek, melyek parlamentáris miniszterségnél kikerülhetetlen, de azon temérdek idővesztés, mellyel a hivatal jár. Elfogadása oly embereknek, kiknek velünk s kikkel nekünk semmi dolgunk nincs, tisztelgések, díszbédék, egy szóval a száz haszontalanság, melynek semmi eredménye nincs, s melynek elmulasztását s nagybecsű publikum nehezebben bocsát meg a legnagyobb hivatalos hanyagsággal (!) [hanyagságnál]. — Az egész mai napot így töltöttem, s így, vagy még unalmasabban fogom tölteni a holnapot, mert fogadásom [fogadónapom] van. Mily unalmas komédia mindez, s hozzá én magam mily nyomorult komédiás.

[Október] 27.

Véletlenül a Karthausi került a kezembe, s elolvastam egy fejezetet. Mennyivel gazdagabb voltam akkor, eszmékben, erőben reményekben, mégis mennyivel szerencsétlenebbnek éreztem magamat. Mindennek helyébe korom csak valamivel több nyugalmat adott, s ez pótol minden egybet. Általján véve féltem az öregségtől, s csak most látom, hogy csalódtam. Mint az ősz ködös napjaiban a kevés derült órát, melyek alatt a nap melegen süt le reánk, inkább élvezzük s mint akkor, midőn utunkat lehult száraz levelek takarják, a lomb, mely még a fákon maradt szebb színű, s vörös és sárgára festve csaknem virágokhoz hasonló, úgy azon örömöket, melyeket a jelen nyújt, csak akkor élvezzük egészen, midőn a jövőtől kevés új örömet várhatunk.

[Október] 28.

Ma érkezett a telegráfi tudósítás Metz átadásáról. Ismét 150.000 francia letette fegyverét, s evvel a harc eldöntetett, s a kétségbeesés végküzdelmei csak hosszabbíthatják a szenvedést, de az eredményt nem változtathatják meg. — A történelem egy fordulópontján állunk, melynél Európa vezérszerepe a francia néptől a németre megy át, s mely az egész civilizáció fejlődésére elhatározó befolyást fog gyakorolni. Eddig francia eszmék, francia felfogás határozott mindenben. E szerep ezentúl a német szellemnek jut s ez csaknem mindenben egy teljes átalakulást von maga után, mert alig képzelhető nagyobb különbség, mint minő a két nemzet jelleme között létezik. — Ha a polgári erényeknek, a tudós munkásságának, vagy a szellemi emelkedettségnek mintáit keressük, alig találhatunk tökéletesebbeket, mint Németországban. Luther, Kant, Goethe, kik együttvéve egyesítik mindazt, együttvéve képviselik a német nemzet tulajdonait. De, ha egy nemes katonának mintáját keressük, hadvezért, ki, mint Bajard, a lovagi erényeknek eszményképe,^{9 2} ezt a német történetben alig fogjuk találni, holott a francia éppen ebben a leggazdagabb. A német nép csak a polgári, a francia csak a lovagias tulajdonokkal bír s éppen ebben fekszik magyarázata annak is, hogy e nép a demokrácia uralma alatt, melynek kellékei éppen legnemesebb tulajdonaival ellentétben álltak, mindig mélyebbre süllyedt. — Meggyőződésem szerint csak most, miután a német felsőbbség biztosított, tekinthetjük biztosítottnak a demokrácia uralmát is.

[Október] 29.

Mikor ma a klubba jöttem, arról folyt a beszélgetés, hogy az összes történetben a mienkhez hasonló nagyszerűségű kor nem található! — S ez meglehet, csak hogy korunk, egész nagyszerűségével, gondolkozó embernek semmi egybet nem bizonyít, mint minden emberi dolgok hiábavalóságát. Ha ennyi eszme, mely fiatal korunkban örök igazságnak tartott, még életünkben lejárhatta magát, ha Európa elsőnek tartott népének hatalma, jóléte s nemcsak dicsősége, de becsülete egy pár hónap alatt megsemmisülhetett. Ha annyi ezer család azt, mit nemzedékek fáradsága szerzett, elveszthető minden bűne nélkül s biztosnak tartott jólét helyett most a nyomornak néz elébe, mire számolhatunk, mit tarthatunk biztosnak a világon?!

^{9 2} Pierre du Terrail Bayard „a félelem és gáncs nélküli lovag” (1476–1524), a középkori lovag mintaképe.

[Október] 30.

Reggel hosszú ülés az Akadémia igazgató tanácsával. Estve konferencia a körben még hosszabb s még unalmasabb, hol a felett tanácskoztunk, miként tanácskozzunk holnap, száz beszélt és senki sem határozott s mindenkinek nézete eltért attól, mit szomszédja mond és sajátképpen senkinek nem volt saját véleménye. A vigasztaló csak az, hogy az ország dolgairól ugyan beszélünk, de nem határozunk, s hogy jövőnk a sorstól függ, mely bármily mostoha legyen, mindig jobban fog gondoskodni rólunk, mint mi magunk, mint a mostoha meglehet rossz ételeket tálal a gyermekeknek, de mégis jobban tartja, mintha a főzés magokra bízotnék.

[Október] 31.

A képviselőházban 3 egyiránt nevetséges indítvány tárgyalatott. Simonyi,^{9 3} melyben a franciák iránti rokonszenvünket akarta kifejeztetni. Tiszáé,^{9 4} ki, mert veszélyben forgunk, közös hadseregünk felosztását és egy külön magyar hadseregnek felállítását sürgeti és Irányié,^{9 5} ki éppen azt kívánja, hogy az egész [1]867-ben kötött egyezségünket bontsuk fel. Ezen indítványok mindegyike elég esztelen, hogy közkedvességben részesüljön s leginkább egy heti diszkuszióra voltam elkészülve, bámulatomra ez egyszer megmenekültünk az áradástól. – Ugy látszik Metz megteszi hatását nálunk is és magok az indítványozók miután beszédjeiket páthosszal elmondták, – mi úgy látszik egyedüli céljuk volt – éppoly meglepéssel fogadták vereségüket, mint mi azt, hogy győztünk s most ez egyszer legalább az elcsépelet tárgy feletti szóvitát kikerülhettük.

[1870.] November 1.

Szerencsénk sokkal kevésbé függ helyzetünkötől, mint kedélyi állapotunkról. Vannak emberek, kik a legtikkasztóbb napon egy kis árnyékos helyet tudnak találni magoknak. Fájdalom, hogy nem tartozom azok közé. Kevés ember van, ki több lelki fájdalomkon ment keresztül, mint én, és mégis azt hiszem a legnagyobb rész helyzetemben boldognak érezte volna magát és mert ezt tudom, rég megszűntem magamnak bármit kívánni. – Tudom, hogy oly valamit nem adhat a sors, mi által boldoggá lehetnék, s ez alapja filozófiámnak, mely egyébiránt csak személyemre szorítkozik, mert ha gyermekeimre gondolok, nincs vágyaiban telhetlenebb. A világ kincseit s örömeit halmoznam reájok, s itt is, legalább fiannál, hasztalanul, mert, ha jellemét helyesen fogom fel, ő is hasonló hozzám. – Családi bajunk ez, melyet apánktól örököltünk s mely ha családunk felmarad, át fog szállni utódainkra, mint az egyedüli örökség, mely reájok maradt. – De minek aggódní, mért törni fejét a jövőn, melyet gondoskodásunk által éppúgy nem biztosíthatjuk, mint azon száz és ezer család, mely talán több századig dolgozott és nélkülözött, hogy jövőjét biztosítsa, s mely, miután e célt elérve gondolá, most egyszerre koldusbotra jutott. – Soha a vanitas vanitatum-nak igazsága ily tisztán nem állt előttem, mint utolsó események után. Ha egy nemzet, mely két századik az elsőnek tartatott és mindenek felett dicsőségért lelkesült, két hónap alatt a nyomor és megaláztatás ily fokára süllyedhetett, akkor mire számolhatunk e világon?!

Reggel dolgoztam, azután nem tudom hány püspököt látogattam meg, kik közül azonban csak kettőt találtam otthon s ez egyetlen kellemes esemény, mit a mai napon feljegyezhetek.

^{9 3}A Ház Simonyi javaslatát – hogy ti. a kormány mindent kövessen el egy a franciák által is elfogadható béke kimunkálása érdekében – elveti (Budapesti Közlöny, 1870. 7653).

^{9 4}Tisza Kálmán indítványát a korszerű magyar hadsereg felállítása tárgyában elveti a Ház. Igennel 92, nemmel 149, távol van 184 képviselő (Budapesti Közlöny, 1870. 7653).

^{9 5}Irányi Dániel (aki 1869-től a 48-as párt elnöke) határozati javaslata, mely szerint az Ausztriával való kiegyezés alapját képező 1867-ki XII. tc.-t megszüntetni a személyes unió alapján új törvényjavaslat előterjesztését kívánja – nem nyeri el a Ház többségének szavazatát (Budapesti Közlöny, 1870. 7653).

[November] 2.

Reggel hosszú konferencia a Horváth (!) ügyekben.⁹⁶ Később dolgoztam hivatalomban. Este sokáig beszélgettem Falk[k]al. Csudálatos, mily ferdén fogják fel a jelen eseményeket még azok is, kik egyébiránt helyesen szoktak ítélni. Általános vélemény, hogy mi most Franciaországban történik, egyes, a vezényletben követett hibáknak eredménye. Ha a franciák rögtön a Renuson (!) átkelnek, ha Basin (!) Verdunre megy, vagy Mak Mahon nem megy Sedanra, Franciaország győzött volna. Mások mindenben csak árulást látnak. – Holott mindaz, ami történik csak Franciaország belső pretisfactiojának⁹⁷ következtése. És ebben fekszik a helyzet reménytelensége is. – Az ellenséges seregek el fognak vonulni, Franciaország most is még el nem foglalt területén 25.000.000 lakossal bír, az mi a védelem folytatását lehetetlenné teszi s az ejtett sebek orvoslását akadályozni fogja, a belállapot. Gyengülése a morális érzetnek, általános elvtelenség és hiánya minden komolyságnak. – Ha az emberek mások példáján okulni tudnának, soha a világtörténet nagyobb szerű oktatást nem adott a népeknek, de azért mindenki folytatni fogja cancanját⁹⁸ és maga a francia nép még szorgalmasabban fogja folytatni e nemes mulatságot azon öntudattal, hogyha minden egyéb dicsőséget elvesztett is, azt tőle senki nem veheti el, hogy a cancannak ő a feltalálója.

[November] 3.

Reggel nem tudom hány embert fogadtam, úgy hogy alig dolgozhattam valamit. Ebéd után látogatásaim voltak. Egész nap esett. A lehetőségig kellemetlen nap.

[November] 4.

Hasonló nap a tegnapihoz, azon különbséggel, hogy este 11-ig még minisztertanácsunk is volt.

Vásárhely. [November] 5.

Ma érkeztem ide Molnár Al[adár] és Szilágyi társaságában⁹⁹. Hosszú beszéd a vonaton. Lovas kíséret. Eljenzés. Harangozás és mozsarak durrogatása, mint közönségesen. Nem tudom hány tisztelgő küldöttség, melyeknek szónoi a nevelés szükségéről, hátramaradásunkról, a hazaszeretetről és hasonló közkedvességű témáról beszélnek, s melyeknek pénzét hasonló értékben fizettem – Gemeinplatz für Gemeinplatz. Azután vacsorának nevezett kettős ebéd, húsz tál étellel. Obligat toasztok, fáklás menet. Ismét hosszú beszédek. Egyszóval minden a szokott mód szerint. Adja Isten, hogy az eredmény is, ha nem nagyobb, legalább olyan legyen, minőt látogatásommal más helyeken elértem. – Magyar miniszternek jó gyomor kell; pedig nemcsak morális, a sok badarság és kellemetlenség miatt, mivel tartják, hanem valóságosan jó gyomor is, hogy mindazon hosszú ebédeket felemészthesse, melyeket számára tálalnak. De ha a hivataloskodás emiatt nálunk kellemetlenebb, mint bárhol, tagadhatatlan; hogy a hivatalos állás nálunk több befolyást ad, mint más alkotmányos országokban, s pedig nemcsak a tisztviselőkre vagy azokra, kik a kormány kegyéből valamit viselnek, hanem a legfüggetlen[ebb] embereknél is. – Nemzetünk forradalmi hajlamai – főképp a demokratikus irány, melyről annyit

⁹⁶ Az országgyűlési bizottságok között igen jelentős volt az ún. horvátügyi bizottság, melyet a képviselőház 1866. március 17-én választott meg. Valószínűnek tartjuk, hogy e bizottság üléséről szól Eötvös (ld. *Ferenczu Zoltán: Deák élete*. 3. köt. Bp. 1904. 129–130).

⁹⁷ Pretium affectionis = érték, belső becs.

⁹⁸ A francia Marokkóból származó, főleg mulatóhelyeken táncolt gyorsütemű tánc. Eötvös nem szerette. Leveleiben is utal rá (ld. *Levelek*. Bp. 1976. 662), az elpuhulás, elsatnyulás jelének mondja.

⁹⁹ A hódmezővásárhelyi látogatásról a *Budapesti Közlöny* (1870. 7767) is hírt ad: Az indóháznál a vendégeket a polgárnagy üdvözölte, honnan egy lovas bandérium által 4 fogatú hintón számos fogat kíséretében harangok zúgása a mozsarak dörgése közt Lichtner Gábor plébános lakására kísértetett.

beszéltünk, csak a fölszínen van, s nincs nemzet, mely szívesebben hajol meg minden autoritas előtt. – A magyar mindenekelőtt demonstrálni akar, s ha az, ki körében megjelenik, nem olyan, hogy ellene demonstrálhat, demonstrálni fog mellette, ha erre éppoly kevés oka volna, és ha egyéniségét éppen nem tiszteli. – Erősen hiszem, hogyha újabb megyei rendszerünkben, mely által az adminisztráció minden lényeges részei az alispánra bizattak, a főispányi hivatal meghagyásának más okát nem hozhatnók is fel annál, hogy legyen valaki, kit installálni lehet, ez egy is igazolja eljárásunkat. A magyar embernek kell valaki, kit időről-időre megszónokolhasson, ki előtt bandériumban lovagolhasson s a díszmenetnél, mellyel a nagy hivatalnokát a megye házához kísérik, az ünnepeelt tulajdonképpen csak ürügy, mely alatt mindazon tisztelgők saját kedvöket öltik. – Kevés józanság kell, hogy hasonló tisztelgések való becse iránt tisztában legyünk, de a dolognak van egy jó oldala is és ez ebben áll, hogyha az alkalmat felhasználjuk, ez nagy dolgok kivitelének eszköze lehet. – Az emberek annyira beleszónokolják magokat a tisztelebbe és lelkesedésbe, hogy amit oly hévvel elmondanak, egy rövid időre érzik is és e pillanatokban oly dolgokra is készek, mikre más körülmények között bírhatók nem lennének. – Többször tapasztaltam s felhasználtam ezt népnevelésünk ügyében, kíváncsi vagyok, sikerülni fog-e Vásárhelyen is, hogy egyébiránt a tér lehetőségig rosszul van elkészítve arra, hogy kulturái célokra felhasználtassék.

Feldeák. [November] 6.

Remény felett jó s könnyen végeztem dolgomat. A szónoki fogás, melyet valahányszor a néppel dolgom van, felhasználók s mely eddig még mindég megtette hatását, ez abban áll, hogy előadásomban kerülök mindent, mit népiesnek tartanak s mi többnyire csak pórias, és hogy úgy szólok a dolgokról, mint azoknak természete kívánja, csak hogy a lehető világosság után törekszem, részint azért, hogy mindent kerülök, mi szorosan véve a dologhoz nem tartozik, részint azért, hogy oly dolgokat is megmagyarázok, melyeket minden miveltebb ember, sőt hallgatóimnak egy része is ért. – Egy bizonyos hosszadalmasság a népszónoklatnál nem árt, sőt sokszor szükséges. Oly emberek, kik gondolkodó tehetségeket nem gyakorolják, nem mehetnek át rögtön egy gondolattól a másikra és mi miveltebb hallgatóknál csak unalmat okoz, az, ha két eszmét akarván összekötni, mindazon egyes tétételeket elmondjuk, melyek közöttük fekszenek s azokat összeköti, az a nép irányában sokszor szükséges és a legjobb mód, mely által szónok egy nem miveltebb hallgatóságot meggyőzhet az, ha vele gondolkodik. – Fontos ezenkívül még az is, hogy a hasonlatok, melyekkel élünk, s melyek a népnél legtöbb hatást tesznek, oly tárgyakra kerüljenek, melyeket a hallgatók tökéletesen ismernek. – Így a hasonlat többet ér minden okoskodásnál, de oly hasonlat, melyek nem a legközönségesebb tárgyaktól vettek, csak elzavarják fogalmait. – Azonkívül egy szükséges még a népszónoknál és az a legnagyobb pozitívítás. Amit állítunk, mint olyat kell felállítanunk, min józan embernek kétkedni nem szabad, s mit a szónok biztosan tud, jobban mint bárki más, minek megmutatására tudományára, korára, állására vagy akár mire hivatkozhatik. A nép nem hisz sem kételkedőknek, sem olyanoknak, kik előtte szerényen lépnek fel.

Mai szónoklatom úgy látszik teljesen sikerült, s a legszebb egyetértésben váltunk el egymástól, a felsőbb népiskola pedig még az idén állni fog.

Minden szónoki sikerem mellett azonban örültem, mikor, a város végéig kísérő küldöttségtől elválva, végre magam maradtam, paraszt szekeremen s a város lovaival Feldeák felé ballagtam.

Ha valami lehet, mi helyzetemben még a lelketlent is kötelességének búzgó teljesítésére bírhatná, az azon állapot, melyben e vidéket látja. – Minden a legnagyobb termékenységre mutat, kinek a mezői gazdaságról legkisebb fogalma van, első tekintetre meggyőződik, hogy olyan vidéken jár, mely produkció képesség tekintetében Európának minden országait felülmúlja, melyekre eddig a civilizáció kiterjedett és mégis mily állapotok. – Elvonatkoztatva a közlekedési eszközöktől, melyek vasutak által még leggyorsabban megjavíthatók, mily állapotok a mezői gazdaság, az ipar s főként az általános kultúra tekintetében? Soha nagyobb feladat közoktatási miniszternek nem jutott, de soha nehezebb sem, mint itt, hol a míveltségnek maga az anyagi jólét, melyben a lakosok élnek, akadályul szolgál, mert a nép megelégedve helyzetekkel, a haladásnak szükségét nem érzi. – Bármilyen nagyok legyenek azonban a nehézségek, ha Isten éltet és erőt ad, le fogom győzni. – Egy francia marsalról, nem tudom Turrene vagy Conderól olvasám, hogy egy négyszöget nem tudván szétveretni, végre

ezredének zászlóját vetette közéje, felszólítva katonáit, hogy most vegyék vissza zászlójukat,¹⁰⁰ mire az, mi elébb lehetetlennek látszott, sikerült. Hasonló helyzetben vagyok. E vidékre hoztam azt, kit talán legjobban szeretek e világon. Hogy helyzete, mely – mi a vidék viszonyait illeti, a legkellemetlenebb, idővel jobbra változzon, az egész vidéket kell civilizálnom és véghez fogom vinni. – Kinek egy olyan feladat jutott, mely nagy erőmegfeszítést igényel, annak azon kell lenni, hogy e feladatát személyes indokaival összeköttesse hozzá, hogy az, minek teljesítése kötelessége, egyszerűen mint egoizmusát elégítse ki. Ez a polgári erények politikája, s oly gyengék vagyunk valamennyien, hogy ily fortélyokra van szükségünk, ha főképp oly ügyekben, melyek hosszú és kitaró erőfeszítést kívánnak, ne lankadjunk búzgóságunkban.

[November] 7.

Az egész napot kedves Ilonámnál töltöttem. Gyermekai gyönyörűen fejlődnek és az idősebb, ha korábban erre szólni lehet, intelligenciát mutat, amennyiben mindent észre vesz (így például a hold felkelését), mindenre figyel, minden iránt érdeket mutat. – Midőn leányom megházasodott, fájdalommal váltam el tőle. Gyermekeim között egyel sem foglalkoztam annyit és semmit nem kívántam inkább, minthogy mindég közelemben maradjon. Ugy látszott, mintha az érdek, melyel éppen ő az irodalom s művészet iránt viseltetett, s társasági talentumai őt inkább a városi élethez kötnék, és most e pusztán lakik, magányban, minden társasági élvezet nélkül és talán nincs boldogabb asszony a hazában. Szeretete meletét s világot terjeszt körére s e pusztai vidék megszébbül (!) befolyása alatt. Az elhagyottság helyett csak a béke képét látjuk, és ki tudja, nem fogok-e én is, ha majdan napszámomat leszolgáltam, ide vonulni, hogy megpihenjek, s mint első éveimet töltém, úgy tölteni az utolsókat, nem látva mást körömben, mint szeretetet.

Pest. [November] 8.

A felvidéki ház Kaulbach Goethe képeivel szobáiban¹⁰¹ s az asztalokon kirakva jó képek és fotográfiai s udvarán túl a vásárhelyi országot, melyen 4 jó lóval három óra alatt egy mértföldre mehetünk. Vásárhelytől kezdve a legszebb vasút. Az indóházakban piszkos nép, mely a vonatra vár, s ha az megérkezett, lármával a kocsikhoz toladodik. És ismét kényelmes vasút, míg Ceglédre érve, a pipa-füstös és tisztátalan ebédülőben, ismét Ázsia közepében találjuk magunkat. Pestnek gázvilágított utcái, melyeken át hajtvá újra a civilizáció körében képzeljük magunkat, míg a kocszi zökkenései kellemes álmunkból felébresztenek. Ilyenek állapotjaink. A legcsudálatosabb[ak] és legkellemetlenebb[nek] vegyülete, a civilizációnak és félbarbárságnak – és ugyan bámulható-e, ha alkotmányt nem találunk, mely e viszonyoknak megfelelne, ha régi törvényeink s azok, melyeket más országok példáját követve alkotunk, egyaránt nem felelnek meg szükségünknek, azok, mert az új viszonyoknak, melyek az utolsó években támadtak, nem felelnek meg; ezek, mert ellentétben állnak a régi állapotokkal, melyeknek egy része még fennáll. Mikor vergődünk ki e bajból és miként? azt senki meg nem mondhatja; egy bizonyos, hogy nem bölcsességünk által. És én már sokszor gondolám, vajon az ily viszonyok között, mint a miénk, nem éppen jelen kormányunk-e a legjobb, azaz oly kormány, mely nem kormányoz. Sok betegségben legjobb, ha a beteget természetére bízunk s ez a mi kormányrendszerünk. – Ha a nemzet, átküzdve bajain, fejlődésnek indul, az utódok bámulni fogják bölcsességünket, hisz az utódok, ha siker követé, ennél még kisebb bölcsességet is bámulni szoktak.

¹⁰⁰ Henri de la Tour d'Auvergne Turenne, francia hadvezér (1611–1675), aki a harmincéves háborúban nagy sikerrel vezette seregét. – Louis II. Condé, (le Grand Condé) herceg, francia hadvezér (1621–1686).

¹⁰¹ Kaulbach német festőcsalád, több tagja él és dolgozik a XIX. században. Talán Wilhelm von Kaulbach-ról van szó (1805–1874), aki I. Lajos bajor király udvari festője s a müncheni akadémia igazgatója. – Kaulbachot azért is szerette Eötvös, mert Goethet illusztrálta (ld. *Voinovich Géza*: i. m. 286).

[November] 9.

Egész napon hivatalomban dolgoztam egy pár kellemetlen levelet kivéve, melyet személyes ügyben írnom kellett. — Ha az emberek tudnák, mennyi gonddal s kellemetlenséggel kell küzdenem, talán még ellenségeim is megsajnálánának. — De talán jobb így. Ha kellemesebb viszonyokban élnék, néha talán elragadna fantáziám, nyomorúságaim naponként eszembe juttatják, mily ügyetlenül vittem a legjobb akarat mellett saját dolgaimat s ezen tapasztalás a kellő határok közé szorítja ambíciómat.

[November] 10.

Ebéd alatt érkezett Andrássyhoz a távirati tudósítás, hogy Oroszország circular által kinyilatkoztatá, miként magát az [18]56-iki szerződés azon pontja által, melyben a Fekete-tenger neutralitása kimondatik, lekötelve nem érzi.¹⁰² — Miután a többi vendégek elmentek, még két óráig maradtam [Andrássy] Gyulánál és hosszasan értekeztünk az eshetőségekről. Nézetei itt, mint mindenben, mi a külpolitikát illeti, helyesek és osztom azon meggyőződését is, hogy a kellemetlenségeket, melyek Oroszország ezen fellépéséből következni fognak, Beust ügyetlenségének köszönjük, kit Bismark babérjai nyugodni nem engednek s ki erőnek erejével szinte kitüntetni akarná magát s e célból notat írt nota után, egy valószínű diplomáciai kofa, ki valamint ezen asszonyok beszéd-árjuknak, úgy diplomatikai írás viszketegének ellentállni nem képes. — A kérdés azonban mindenesetre az, mennyiben állnak a prémisszák, mikből And[rássy] okoskodásaiban kiindul, azaz mennyiben igaz, hogy Oroszország a háborúra előkészülve nincs és hogy saját seregünk új szervezésében annyira haladtunk, hogy Oroszországgal mérkőzhettünk, s félek, hogy Andrássy e tekintetben kissé optimista, főképp amennyiben azt hiszi, hogy Oroszország circularéját Bismark tudta és akarata ellen adta ki. — Miután Gorcsakov ezen lépésének következesit előre láthatá, nem képzelhető, hogy azt anélkül, hogy magának a poroszok legalább morális támogatását biztosítsa, tette volna és végre talán Oroszország sem oly készületlen, mint azt állítják. — Hogy Poroszország maga, — minden győzelmei után is sokkal kritikusabb állapotban van, semhogy Oroszországot támogathatná, és hogy mi, ha Anglia és Olaszország támogatására számolhatunk (Törökországé nem forog kétségben), Oroszországot a szerződések megtartására kényszeríthetjük; ez bizonyosnak látszik. De ki számolhat Angliára, melynek egy idő óta úgy szólván európai politikája többé nincs is, és mely támaszt várhatunk akár Olasz-, akár Törökországtól. — Mindenesetre a pillanat fontos; és habár — mint katonáink állítják reánk nézve kedvezőbb, ha a konfliktus, mely Oroszországgal kikerülhetetlen, inkább most tör ki, midőn e birodalom sem Franciaországtól, sem poroszoktól segédet nem remélhet, mégis alig tekinthetünk aggodalom nélkül a jövőbe.

[November] 11.

Holnap utazik Andrássy Bécsbe, hogy a circularéről tanácskozzon. Oroszország ezen fellépése által helyzetünk nehezebbé válik, mint eddig volt, mert oly politikai kérdéseket hoz szőnyegre, melyeknél semlegesek nem maradhatunk. — Ha mindazt látom, mi körülöttünk történik, Franciaországban az iszonyú vérontást; a veszélyt, mely hazánkat fenyegeti s hogy maholnap talán egész Európa fegyverben áll és egy nép a másikat írtja s hogy mindennek (!) [mindezt] vigre mégis néhány embernek nagyravágyása okozza mindezen szerencsétlenséget (!), szívemet elkeseredés tölti el és természetesen találom a gyűlöletet, mellyel sokan a monarchiáról szólnak. Tagadhatatlan, hogy mindezen bajok közvetlenül a királyságnak következesei, csakhogy a királyság államainak nagyságának következesé és éppen úgy, mint e bajok fel fog maradni mindaddig, míg roppant államaink nem oszlanak fel. — Erős meggyőződésem miként addig, míg ez nem történik, az emberiség helyzete lényegesen nem változik. De van-e erre kilátás és mikor?

¹⁰² Gorcsakov herceg, orosz külügy miniszter az 1865-iki párizsi szerződés ama rendelkezésének megszüntetését követelte, mely megtiltotta Oroszországnak, hogy a Földközi tengeren hajórajt tartson. Körlevele 1870. okt. 31-én kelt, Circulaire du prince Gorcakov 19–31. Október 1870. Rotbuch des k. u. k. gemeinsamen Ministeriums des Aeussern, 4. sz. 135 (*Monori Wertheimer Ede.*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. 1–2 köt. Bp. 1910–1913. 1. köt. 754. l. és a 4. jegyz.)

[November] 12.

E napot hivatalos foglalatosságaimmal töltém. Este jöttek leányaim s kettősen kellemetlen a bizonytalanság, melybe Andrásy hiúsága által minden viszonyaink jutottak, mert örööm, melyet kedveseim körében élvezhetnék, elrontaték.

[November] 15.

Folyvást dolgoztam részint jelentésem összeállításán, részint budgetem tanulmányozásával, mely most a bizotmány által vétetik fel. — Az egész várost a Bécsből érkező hírek foglaltatják el, melyekkel majd Andrásy külügyésége, majd Lónyay miniszterelnöksége hirdettetik s a kellemetlen az egésznél csak az, hogy amint a dolgok állnak — magamat kivéve — az egész világ possibilisnak csak engem tart s hogy Andrásy is tervét ezen kombinációra alapítja, s így minthogy elhatározott feltételem az elnökséget visszautasítani s minthogy ezáltal Andrásy legfontosabb vágyai és reménysegi talán meghiúsulnak, a legkisebb baj, mi mindezen sürgős-forgás következtében reám vár, az, hogy Andrásyval való barátságom megszakad. — Amennyiben bajnak mondható oly ember barátságának vesztese, ki magán kívül tulajdonkép senkit sem szeret igazán.

[November] 17.

Tegnap és ma hivatalos teendőimen kívül délutánjaimat budgetem tárgyalása foglalta el. Ha valaki kétkedik a közoktatás szükségéről hazánkban, az jöjjön e tárgyalásokhoz, hol a képviselőház legkitűnőbb tagjaiból választott bizotmány működik és csaknem megfoghatatlan tudatlanság ellen kell küzdenem. Egyszer a bizotmány többsége nincs tisztában azon különbségről, mely rajziskola és Akadémia között létezik. Ma Csengery azt vitatja, hogy mer[t] a törvény polgári iskolák felállítását a községeknek köteleességül tevő s ily iskolákban ugyanaz taníttatik mint az alreál iskolában, az államnak köztanodák felállításáról gondoskodni nem kell. Egy szóval angyalnak megszakadna türelme s hát még az enyém, kinek idegességét még a forró szoba és gázvilágítás is neveli.

[November] 19.

E két nap is úgy folyt, mint az előbbieik, csaknem folytonos fejfájásban szenvedek. — Ma a többi élvezetekhez még a királyné nevenapja járult s ennek következtében nagy mise és ebéd s pedig rossz ebéd Frohnernél, (?)¹⁰³ az obligált s ez ízben elég unalmas felköszöntésekkel. Egyébiránt Bécsből jó hírek érkeztek. Gyula felmeneteléről jelenleg nincs többé szó. Azon hír terjesztetett, hogy erővel a háborún dolgozik s erre bécsi népszerűsége elpárolgott, s midőn percre kinevezése biztosnak tartott, a börzén minden papír alábbra szállt.

[November] 20.

Ma volt konferencia a császár elnöklete alatt. Nagy részt a katonai készülétekre vonatkozó tárgyak kerültek fel. — A császár egészben véve elég nyugodtnak látszik. Gyula izgatott s e két jel — úgy hiszem — egyre mutat, hogy Oroszországgal egy vagy más módon rendbe jövünk. Meglehet, Gyula felfogása a helyes — legalább annyiban, hogy miután a harc Oroszországgal később vagy előbb kikerülhetetlen — jobb, ha azt most kezdjük meg, mint később, mikoron ellenünk megerősödik, csakhogy fájdalom nem vagyunk oly állapotban, hogy e látszólag kedvező helyzetet felhasználjuk. — Birodalmunkra nézve az egyetlen lehető politika a legnagyobb szerénység, — csaknem a megláztatásig — míg jobban készülve nem leszünk. És Poroszország, mely [1]850-ben Prágában megaláztatását eltűrte és még [18]63-ban a német fejedelmi gyűlés alkalmával nem lépett fel, megmutatta az utat, melyet oly államnak követni kell, mely magát egy nagyobb harcnak folytatására elég erősnek nem érzi. Poroszország nagy állása csak annak köszönhető, mert várni tudott.

¹⁰³Nehezen olvasható szó. A Családi Kör (1870. nov. 27-i 48. sz.) szerint az ebéd a Frohner-vendéglő termeiben volt.

[November] 22.

Napjaim ülések és konferenciák között folynak le. – Csaknem megfoghatatlan mennyit fecsegnek az emberek. Ha Magyarország elvész, bizonyosan nem azért történik, mert a ludak hiányoztak a capitoliumunkban, csak a harcosok ébredjenek fel, mikor reájuk szükség lesz.

Ugy látszik vannak emberek, kik komolyan azt hiszik, hogy az alkotmányosság lényege a sok és bátor beszélésben áll s ez ezen kormányformának egyik veszélye. Ugy is elég ember található, kiknek a beszélés élvezet, hát ha ezekkel még elhitetjük, hogy beszélni polgári kötelességök!

[November] 23.

Ma végződött be a szavazásig a hosszú vita, mely a közös pénzügyminiszter által, a két külön pénzügyminiszter helybenhagyásával, a közös aktívák hypothekájára kötött 12 milliónyi kölcsön felett két napig folyt. Heves volt és keserű, mint nálunk mindég, ha nem a lényeg, hanem a forma felett vitatkozunk.¹⁰⁴ – Felvilágosított-e másokat a kérdés felett – nem tudom, engem tökéletesen felvilágosított aziránt, hogy ily nemzet, melynek még képviselői is ilyenek, a való alkotmányosságra nem értek meg, mely a leghasznosabb eszköz és hatalmas fegyver, de nem arra való, hogy vele játszanak, főképp gyermekek. – A vita végén Gyula szólt, talán nem egészen miniszteriális modorban, de gyönyörűen. Az intés, hogy semmi sem veszélyesebb nemzeteknek, mint az elbizakodás; Franciaország jelen helyzetének felemlítése s kimondása annak, hogy e nemzet csak azért jutott jelen gyászos sorsára, mert alkotmányos szabadságával éppúgy visszaélt, mint mi. Mert minden párt, pozitív program nélkül, mindig csak arra törekedett, hogy a kormányt megbuktatva helyére lépjen, míg e törekvések, melyeknél mindenkinek kiindulási pontja a taps vala, annyi könnyekkel végződtek, – mindez nagy hatást tett a házra, még az ellenzék soraiban is a becsületesebbekre. – Haszna ezen expektorációnak épúgy nem lesz, mint más igazságoknak, melyek eddig kimondattak. Casandra nem áll egyedül, sorsa közös minden prófétával, s ha ezeknek egész serege a zsidó népet nem mentheté meg bukásától, a zsidó nép e részben nem rosszabb másoknál. – A nép mindég csak azt hiszi, mi neki kellemes, vagy mire kényszerítve látja magát, s ha néha javára bölcs és becsületes ember vezetése alá kerül, ezt is nem azért követi, mert bölcs és becsületesnek tartja, hanem mert uralkodójának ismeri, kinek ellentállni nem mer.

[November] 24.

Delegáció, országgyűlés, pénzügyi bizottmány, akadémia, ülés ülést éri és határozat határozatot, csakhogy abba, mi a legfontosabb, mindég egy helyen maradunk. Sadova¹⁰⁵ öltö a birodalom elvesztette önbizalmát s valamint előbb állami öntudatában legyőzhetetlennek képzelte magát, úgy most, túl szerényné vált. – Való az, hogy gyengék vagyunk. A [18]66-iki vereség után nem történt semmi, mi felbátorítana. – Új vérendszerünkkel régi hadseregünk egész szervezete felbontatott s az új még nem alakulhatott meg s pesszimizistáinknak talán igazok lehet, kik azt állítják, hogy jelenleg tulajdonképp nincs hadseregünk. Még szomorúbb, hogy nincs patriotizmusunk sem. Ausztriai patriotizmus úgy szólván soha sem létezett s ha katonai tisztikarban s hivatalnokokkal létezett, az egykori Ausztriával együtt elenyészett. A dualisztikus Ausztriáért már a dolgok természete szerint mindenki csak félig lelkesül, mert a másik felet magára nézve idegennek tartja. Sőt még a külön magyar hazaszeretet is tetemesen megfogyott, mióta sérelmeink megszűntek s azon állást foglaljuk el tetteleg, melyért előbb csak küzdöttünk. – Mindebből következik, hogy a magyar-osztrák birodalomnak jelenleg csak egy politikája lehet. Tűrni, ha kell még Orosz- és Poroszország impertinentiáit is – és

¹⁰⁴ Kerkápoly és elődje, Lónyay pénzügyminiszterek gazdasági és pénzügyi politikájáról valamint az ország pénzügyi helyzetéről s a különböző hitelügyletekről jó összefoglalás olvasható *Halász Imre*: Így lettünk nemzedék. Bp. 1911 könyvében.

¹⁰⁵ Sadowa kislelő Königrätz mellett. A Königrätz melletti csatát a francia és angol irodalomban sadowai csatának mondják, melyet az osztrákok a poroszokkal szemben 1866. júl. 3-án elveszítettek. E súlyos vereség előkészítője az 1867-es kiegyezésnek.

fegyverkezni. – Csak egy a kettő között nem elég. A türelem maga elnyomatáshoz vezetne. A fegyverkezés idő előtt küzdelmet idézne elé, mely végvesztünket vonhatná maga után. De ha a helyzetünk által kijelölt eljárást követjük, jövőnket biztosítva látom. – Igaz, semmi nem nehezebb, mint ily politikának gyakorlati kivitele, mely attól, aki arra vállalkozik, a legnagyobb önmegtagadást kívánja. – Azonban vannak az államférfiúi pályán helyzetek, midőn csak az szerez érdemet, ki dicsőséget nem keres és utódai nagyságának áldozza fel saját állását és ilyen a miénk. Lesz-e erre Andrásynak elég patriotizmusa.

[November] 26.

A két delegáció, ha talán nem lép is fel egyenes ellentétben egymással, legalább ellenkező irányokat követ. A magyar nem hajlamból, de mert Andrassy reá határozó befolyást gyakorol, harcias, a német minden áron békét óhajt, habár megaláztatáson vásárolná is meg. S ez ellentét már magában is biztosítja a békét, miután háborút kezdeni a birodalom felének akarata ellen, képtelenség. – S ez magyarázza a nagy változást is, mely a közvéleményben Andrassyra nézve történt. A porosz háború kezdeténél azt hitték, hogy Beust háborút akar s tudták, hogy Andrassy a semlegesség mellett dolgozik. Akkor Andrassy volt a bécsi kapitalisták embere. Most Andrassyról az ellenkezőt hiszik, ha nem is háborút akar, legalább veszélyes fellépést, mely esetleg háborúhoz vezethetne s most mikor egy fél napig a külügyhöz való kinevezése biztosnak látszott, a tőzsde általános besszel felelt. Hiába, mindenki azt szereti, kinek jobb hasznát veheti.

[November] 28.

Ha valaki kétkedett, hogy a delegáció nem oly intézmény, mely a birodalom két felét közelebb hozza egymáshoz, a jelen tapasztalás meggyőzheti erről. – Senki nem tagadja, hogy a birodalom jelen helyzete komoly. Ha nem is létét, legalább tekintélyét veszélyek fenyegetik s mégis találni-e csak nyomát is azon közösségnek az érzésekben, mely az érdekekben létezik. – A Lajtán túliak a keleti kérdéssről, mint olyanról szólnak, mely kizárólag Magyarországot illeti, s így szólnak vagy így fognak szólni kortársaink, ha egyszer a német kérdés kerül szőnyegre. Engem e tapasztalás nem lep meg. Én azon alkotmányos formákat, melyeket [18]67-ben alkotánk, soha nem tekintettem állandóknak, s elfogadtam, mert általok Magyarországnak annyi szabadság biztosított, mennyire kifejlésünkre szükségünk van, de tudni szeretném, vajon Andrassy és Deák szinte kiábrándultak-e már. – Ujabb időben ismét többször említették röpiratom *Über die Macht und Einheit Österreichs*,¹⁰⁶ s most is hiszem, hogyha tervem [1]861-ben elfogadtatik és Smerling, kivel ez ügyben értekeztem csak valamivel kevésbé korlátolt eszű, akkor jelenleg másképpen állunk. – Ha, amint akartam, a birodalmat a történelmi nemzetiségekre alapítjuk s minden egyes koronának saját területén belső dolgaiban autonómiáját biztosítjuk, közös ügyeire pedig nem delegációkat, hanem egy közös törvényhozást állítunk fel, akkor a cseh kérdés soha nem támadott volna, a faji nemzetiségek a történelmi nemzetiségek által féken tartatnának és még Magyarország is eddig megelégedett volna, mert habár különállásának egy részét feláldozá, azon befolyás, melyet a magyar korona kitejedéséhez és népességéhez mért képviselői által közös törvényhozásra gyakorolhatna, bőven pótolná pozitív előnyei által ideális veszteségeit. – De ezen túl vagyunk. Az, mi még [18]61-ben sem lett volna kivihető nehézség nélkül, jelenleg kivihetlenné vált s egészen új téren állunk. – Az egyetlen cél, mely után dolgozhatunk, nem a monarchia megerősítése (konszolidációja), mi delegációinkkal elérhetetlen, hanem az, hogy akkorra, mikor majd a német tartományok nagy hazájukhoz szaladnak, Magyarország az osztrák birodalom helyére lépjen. Az elemek egy elég erős birodalom alkotására nem hiányzanak. A lengyel, román és magyar nemzet, hozzávéve még katólikus szlávjainkat, elég erős elemeket képeznek, miből oly állam alakulhat, mely még a pánszlávizmus és egységes Németország között is felállhat. A kérdés csak az, bír-e a magyar nép elég képességgel, hogy ily birodalom magja legyen és lesz-e időnk? – minden ettől függ.

¹⁰⁶ A könyv teljes címe *Die Garantie der Macht und Einheit Oesterreichs*. Leipzig. 1859. F. A. Brockhaus.

November 30.

Másfél óránál tovább voltam a királynál. Közöltem vele nézeteimet a bétöltendő püspökségek és azon álláspont iránt, melyet az alapítványi ügyekben elfoglalni akarok. – Később szoltunk az általános viszonyokról, melyekre nézve őt nyugodtnak találtam. Egy előttem kétségtelen s ez az, hogy a külügyek vezetésénél nem gondol változásra s miután Andrásynak szíve ezen függ, annyira, hogy többször mondá miként, inkább, minthogy Beust felelősségét megossa, Terebesre¹⁰⁷ megy, komoly bajoktól félek. – Előttem világos, hogy azok, kik Andrásyt hírdeték egy ideig mint Ausztria egyedül lehetséges külügyminiszterét, ezt azért tevék, hogy Beustot Andrásy által kimozdítva, később őt mellőzzék el, mi, ha egyszer Bécsben van, s Magyarország támaszától megfosztatott, éppoly könnyű, mint most kivihetetlen. – A baj csak az, hogy Gyula e tervet, melyet mindenki bélát, nem vette észre, a kelepécebe ment s elragadva szenvedélyessége által oly állást foglalt el Beust irányában, mely csaknem tarthatatlan. – Miként fognak a dolgok később kifejlődni, bizonytalan, annyi kétségtelen, hogy már most is több történt, mint hogy a baj elsimíttathatnék. – Ha Gyulának türelme van megmaradni helyén, győzelme bizonyos: de ha elragadtatja magát – mitől félek, nagy kárt tesz hazájának, s magát tönkre teszi. Egész politikájának az lévén sarkpontja, hogy Magyarország legyen a birodalomban a döntő, azáltal, ha a külügyminisztériumot elfogadná, magával jönne ellentétbe: s ezt nem bocsátják meg.

(Közzé teszi s jegyzetekkel ellátta Czeglé Imre)

¹⁰⁷ Andrásynak birtoka és szép kastélya Töketerbesen (Zemplén m.) volt